

Kovács Pál Sámuel

Életrajz

Kovács Pál Sámuel 77 éves sovány testalkatú férfi. Évek óta szívbeteg, ennek ellenére sokat mozog, biciklivel jár, és egyedül rendezi a házat és a gazdaságát. Pénteken, szombaton és nagyünnepekkor rendszeresen jár a zsinagógába imádkozni. Nagy emeletes házban lakik Marosvásárhely egyik külvárosában, van zöldségeskertje, szőlőse, vannak szárnyasai, kimondott falusi gazdaság. Ibolya, a lánya hetente egyszer-kétszer szokott neki főzni, de inkább Kovács Pál Sámuel főz magának. Szereti a tésztaféléket, a tésztát egyedül gyúrja meg, majd vágja fel vagy reszeli, és aztán kiteríti a szobában száradni. A lakás falait fényképek díszítik, fő helyen az édesanya és a családjáról készült felnagyított kép van. Nagyon szeret mesélni, az interjú során sokszor lett izgatott, nemegyszer elsírta magát. Boldog volt, hogy elmesélhette az életét.

Az apai részről a Kovács család bözödújfalusi eredetű, ott éltek mindig [Bözödújfalú egy eldugott kis falu a Bözödi gyűjtő szomszédságában, Erdőszentgyörgytől 7 kilométerre fekszik, Bezidu Nou a román neve. A falucskáról a következő – némi előítélletől sem mentes – ismertetés olvasható a Pallas Nagy Lexikonában: „kisközség Udvarhely vármegye székel-kereszturi j.-ban, (1891) 749 magyar lak. Hajdan ez volt a székel szombatosok fő lakóhelye s az utolsó 30 szombatos család is itt élt. A héber nyelvet nem tudják ugyan, de meglátszik rajtuk az izraelitizmus befolyása, leginkább abban, hogy a földmivelés kezeik alatt pang.” 1910-ben a községnek 677 lakosa volt. Lásd még: szombatosok. – A szerk.]. A mi famíliánk másfajta Kovács, mert ez Pál família.

[„ (...) a Kovácsok háromfélék voltak, s az egyik családcsoporthat a Pál névvel különböztette meg magát például tőlünk, akik csak közönséges Kovácsok voltunk”(Kovács András: Vallomás a székel szombatosok perében, Kritérium, Bukarest, 1981, 218 oldal). – A szerk.]

Nagyanyám nem akarta összekavarni, betetette közből a keresztlevelembe [Azaz nem teheték be hivatalosan családnévként, hanem azt kérte a nagyanya a szülőktől, hogy nevezzék el a fiút Pálnak, hogy valamilyen formában fennmaradjon a Pál név. – A szerk.]. Eredetileg a Kovács família nagybirtokos volt, aztán apránként eladogatták [a birtokot]. [Aztán] föld nem volt sok, valami hat hold, az is mind a hegyen.

Az apai nagyanyát Kovács Linának hívták, körülbelül 1869-ben született. Nagymamának nem volt testvére, nem volt egyáltalán férjhez menve, és két külön férfitől született két fia: édesapám, Antal és a bátyja, Márton. Nem tudom, hová valók lehettek az apjuk, nem tudok róluk semmit. Édesapám, Kovács Antal Bözödújfaluban 1889-ben született. A keresztlevelébe apámnak azt írja,

hogy Kovács Naftali. Úgy volt beírva, mert a sakter abban az időben úgy tette be a zsidó nevet. Nem tudom, miért nem ment férjhez nagyanyám, nem is akart – mestersége volt, varrónő volt, fel tudta jól nevelni [a gyermekeket]. Felnevelte és taníttatta, odaadta inasnak mind a kettőt. Nagyanyám Nagyváradra adta mind a kettőjüket szabóinasnak, aztán kettőre osztotta a földet [a két fiának]. Nem volt sok, valami hat hold. Az én időmben ő Bözödújfaluban, velünk és Medgyesen, Mártonnál is lakott, hol itt volt, hol ott [A Nagy-Küküllő vm.-ben lévő Medgyes városról van szó. Románul Mediaș. – A szerk.]. Volt varrógép Medgyesen is, nálunk is, mert apámnak volt varrógépe, aztán még segített neki is.

Kovács Márton nagybátyám, nem tudom tisztán, pár évvel volt nagyobb [apámnál], [Bözöd]Újfaluban született, ott nőtt fel, és tizennégy éves korban nagyanyám odaadta suszterinasnak [Valószínűleg ez a pontosabb: az egyik gyerek (Antal) szabóinas lett, a másik (Márton) suszterinas. Márton ugyanis később suszterként dolgozott, Antal pedig férfiszabóként. – A szerk.]. Nagyváradon tanult, apám is ott volt szabóinas. De azután mikor megnősült, akkor elkerült Medgyesre. A felesége Nagy Pepi, [bözöd]Újfalvi, onnan vette el. Akkor, mikor a magyarok bejöttek 1940-ben [lásd: második bécsi döntés; magyar idők], akkor apámnak volt lova, és a szomszéddal együtt elhozták a családot oda, Bözödre. Nem vettek házat, házbérben voltak, mindig házbérben, ameddig meghaltak. Négy gyerekük volt, Kovács Bözsi, Kovács Zoli, Kovács András és Kovács Sándor. A kisebbik a leány volt. Márton susztermesterségből élt, volt munkája elég, megélték jól. A deportálási időben őket nem vitték be a gettóba, ők Bözödon voltak [Vagyis nem Bözödújfalun. Az interjúalany határozott emlékei szerint csak Bözödújfaluról deportálták a zsidó származásúakat, ill. a zsidó vallásúakat, inkluzíve tehát a szombatosokat is. – A szerk.], őket nem bántották [A székelőföldi (Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Háromszék vm.) zsidókat, miután először az egyes községek helyi zsinagógáiban, iskoláiban stb. összegyűjtötték, a három központi gettó (Marosvásárhely, Szászrégen és Sepsiszentgyörgy) valamelyikébe szállították. A bözödújfalusi szombatosok a marosvásárhelyi gettóba kerültek. Braham a következőket írja róluk: „Ők állítólag mentesülhettek volna a gettóba tömörítéstől, ha kijelentik, hogy valójában keresztény magyarok, ám ... egy forrás szerint erre nem voltak hajlandók” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 462. oldal). – A szerk.]. Háború után kiadták a földjüket [Bözöd]Újfaluban, kaptak gabonát felibe, akkor még mi is használtuk a földjét, mert nagyanyám kétféle osztotta. Aztán volt nekik házhelyük, és azt eladták. Érszűkületben halt meg, 1945-ben vagy 1946-ban, a háború után. Az unitárius pap temette el a zsidó temetőbe, meg volt engedve, nem volt probléma. Ők is aztán át voltak állva unitáriusnak. Márton nagybátyám mikor meghalt, nagymama már nem élt. Kovács Bözsi férjhez volt menve Geres Ferihez, mikor kimentek Izraelbe. Kovács Zoli Kolozsvárt volt, Kovács András Medgyesen, de a kapcsolatot nem tartottuk fenn.

[„Összetöpreődött öregasszony tűnik fel az úton (...). Özvegy Tarisnyás Jánosné, 92 éves /1978-ban – a szerk./ (...) A nénit meg is állítjuk (...). »Emlékszik-e arra, amikor a mostani zsidók még szombatosok voltak?« »Hogyne, hiszen mindenki jól tudta. Tele volt velük a falu.« »A régiek is úgy éltek, úgy jártak, mint a mostaniak?« »Éppen úgy, csak templomuk nem volt. De papot választottak maguk közül, aki a majorságok nyakát is elvágta. Azt is tudta mindenki, hogy ki a papjuk, mert annak meg kellett növesztenie a szakállát.« »Hát arra emlékszik-e, amikor zsidóknak keresztelkedtek?« »Én igen, még az első háborúra is – mélyül bele egyszerre az emlékezésbe. –Mindenben részesültem. Eleget csodálkoztunk mi ezeken a zsidókon, amikor megmetéldtek.«

»A néni nem volt szombatos soha?« – vágok közbe. »Én nem, sem semmi nemzetségem. Görög katolikus valláson vagyok, nagyapámék románok voltak... Az áttérés úgy történt, hogy legelőbb két öreget metéltek meg, hogy ha azok meghalnak, már úgyse lesz nagy veszteség, eleget éltek. A fiatalok huzakodtak azután is eleget. Mű leányocskák esténként el-elmentünk a házhoz, ahol operáltak, s beleskelődtünk az ablakon. Úgy ordított egy-egy, hogy a ház szakadt össze. Az olyant erővel fogták le. Volt egy nagy, huszonkét esztendőös legény, aki szégyellte a dolgot, semmiképp sem akart megmetélni. Nagy Zélinek hívták. Elszökött otthonról, odalett a faluból. Két hétig bujkált az erdőben, amíg megkapták, és hazahozták« (Kovács András: id. mű, 19–20. oldal). – A szerk.]

Nagyanyám nem született zsidó, áttért 1922-ben [Valószínű, hogy az áttérés korábban történt, az első világháború alatt. – A szerk.]. 1940 előtt nagymamám zsidónak tartotta magát, tudott már imádkozni. Medgyesen tartotta a zsidóságot, de Bözödön [1940 után] már nem. Mikor a magyarok bejöttek, ott lakott Medgyesen Márton bátyámnál. Akkor apámnak volt lova, és a szomszéddal együtt elhozták a családot Bözödre. Nagyanyám örökké húzta fel apámat, és apám ezért verte anyámat. Olyan hitvány vénasszony volt, még én is, mikor agyvérzést kapott a vénasszony, úgy megráztam, mint Krisztus a vargát, visszaadtam, amit ő nekem adott. Mielőtt meghalt, hat hónapig feküdt paralizálva [lebénulva]. Márton fia nem kereste fel hat hónap alatt egyszer sem az anyját. Levitték hozzánk, és akkor vittek szalmazsákot és dunyhát és valami lepedőt, és akkor anyám, nyugodjék, ő csinálta a pelenkát, mert maga alá piszkolt, vizelt. Akkortáiban nem jött be még a nejlon, és akkor hat hónapig anyám rendezte. Mikor nagyanyám meghalt, akkor én olyan tizenöt éven felül lehettem, volt [sárga] csillagom [A sárga csillag viselését 1944 áprilisától tették kötelezővé a zsidónak minősülő személyek esetében. Lásd: sárga csillag Magyarországon. – A szerk.], levante voltam [lásd: levante-mozgalom], és elmentem Márton nagybátyám után. Nem hogy sírjak [a halála miatt], még vigyorgtam, mert nagyanyám is „nagyon jó volt velem”, megveretett negyvenfokos lázzal, mert miért kiáltottam, hogy „mit keres a padláson?”. Mert anyám, nyugodjék, eldugta a pászkát a padláson a láda alá, húsvétkor [Pészah] maradt meg, és eldugta, és én kiáltottam, hogy „mit keres a padláson?”. Mikor hazakerült, akkor megmondta apámnak, és jól megvert, lázasan. Hetvennégy éves volt, mikor meghalt. Még a sakter ott volt [Bözöd]Újfaluban [azaz még nem deportálták], ő temette el a zsidó temetőbe.

Akkoriban, aki meghalt, én mindig bedugtam az orromat [beleskelődtem, hogyan ravatalozzák fel]. Volt egy deszka két székre téve, arra a halottat rátették, megmosták, egy nagy kádba vagy cseberbe folyt le a víz. Mikor megmosták, volt láda csinálva [azaz koporsó, gyalulatlan deszka, amibe beletették a halottat], egy fehér lepedőbe bele volt csavarva, és akkor a feje alá egy kicsi párna megtömve forgáccsal és a hasára egy törött korsó [Voltak/vannak olyan közösségek, ahol azt az agyagedényt, amelyben a holttest lemosásához használt víz volt, összetörik, és darabkáit beteszik a koporsóba, kis darabkákat pedig a halott szemére helyeznek, hogy zárva maradjon. – A szerk.]. És amíg nem volt a ládába beletéve, addig sarló volt a hasára téve keresztül, a zsidóknál azt tették keresztül, hogy ne pukkadjon ki [ne fúvódjék föl]. Akkor letakarták egy fekete lepedővel a ládát, és akkor mikor kivitték a temetőbe, leengedték [a kiásott sírhelybe], két-három szóval elmondták a misét [az imádságokat], és beletették. Sírkő volt csinálva, magas sírkő, majdnem két méter magas, tiszta kőből kifaragva. Volt olyan kőfaragó, aki meg tudta azt csinálni [a héber betűket rávésni] [lásd még: holttest előkészítése a temetésre; temetés; temető].

Az első világháborúban szakaszvezető volt apám, [Székely]Udvarhelyen, majd fogságban volt hat évig Harkovban. Ott megismerkedett egy orosz zsidó nővel, egy Vulfovic leánnyal, nem tudom a másik nevét, ő az édesanyám testvére. Apám hogy szabó volt, a tiszteknek biztosan dolgozott, és akkor megengedték, hogy megnősüljön, kapott lakást. Lett egy fiuk, Oszkár, ott született Oroszországban, 1919-ben vagy 1920-ban. Aztán a bátyámnak az anyja meghalt. A leánytestvére, Vulfovic Róza – az édesanyám –, mikor apám megkapta a papírt, hogy jöhet haza, a gyermeket nem engedte, hogy elhozza. Hogy ne adja oda a kisfiút, hozzáment apámhoz.

Vulfovic Róza 1891-ben született, Harkovban lakott [Harkov – az ukrainai Harkov kormányzóság székhelye volt, 1888-ban közel 190 ezer lakossal (a lakosok között kb. 5% volt a zsidók és 2% a németek aránya). – A szerk.]. Nem tudom, ha ott is született. Azt se tudom, hogy milyen végzettsége volt, de látszik a fényképen, hogy elegáns. 1922-ben össze is házasodtak. Apám anyámnak bemondott, hogy ez van, az van [Bözöd]Újfaluban, úgy hozta el anyámat, közben mikor jöttek [megérkeztek], nem volt semmi. Utána még született három gyerek, a nagyobbik, Kovács Béla 1922-ben, mikor jöttek, az út közben az anyám terhes volt már vele, aztán a lánytestvérem, Eszter 1925-ben [Bözöd]Újfaluban. Iker volt a leánytestvérem, a testvére fiú volt, csak a fiú meghalt születéskor. Én pedig 1927-ben születtem, én voltam a legkisebbik. Amikor kereszteltek, betették nekem a Sámuel. Keresztanyámék ketten voltak, Kovács Eszti és Kovács Frida, az idősebb volt, az is zsidó volt, elmentek később Izraelbe [Kovács Sámuel két szombatos asszonyt nevez keresztanyjának, ők voltak a körülmetéléskor a névadók. Kovács Frida férje volt Sámuel, innen a név. – A szerk.].

Anyámnak az apja szakállas volt, Vulfovicnak hívták, és Harkovban éltek. Volt gyáruk Harkovban, de azt nem tudom, hogy milyen gyáruk volt, nem kérdeztem. Az 1930-as években még leveleződtek onnan. Nagyszüleimet nem láttam soha, csak képen. A nagyszülőkről anyám nekem nem mondott semmit a világon, én voltam a legkisebbik, aztán a kisebbik, hogy van a gyermek, mind fogja a szoknyáját [az anyjának], azért, hogy ne maradjon el. Aztán én kérdeztem, nem mondott semmit, csak annyit, mutatta a képeket, hogy ez a fiútestvér és a leánytestvérei, négyen voltak testvérek. A [második világ]háború után nem jött levél többet, semmi, meg volt szakítva minden [kapcsolat].

Az én időmben Bözödújfalun kevés zsidó család volt. Az üzletesre jól emlékszem, „boltos Hermán”, így hívták, már nem tudom, az igazi neve mi. A katolikus pap olyan rossz ember volt, hogy a katolikusok [a hívek] áttértek szombatosnak, mert volt Kőrispataiban két család szombatos.

[„A Bethlen Gábor-féle 1614. évi lustrából Udvarhelyszékre vonatkozóan olvastak, illetve következtettek ki későbbi krónikások: 125 falu, 1 város, 4430 család, 22 150 lélek... A szombatosság földrajzi szórását tekintve ilyen faluneveket írtak egymás mellé: Szentersébet, Nagy- és Kissolymos, Bözöd, Bözödújfalú, Kőrispatak (...). Aztán a városok: Udvarhely, de főleg Marosvásárhely” (Kovács András: id. mű, 137. oldal). – A szerk.]

Nem tudom, honnan jött a sakter. Fridnek [Fried] hívták, nem tudom a másik nevét. Volt szakáll, és kalappal járt. Volt felesége és négy gyermeke, nagyon vallásos volt. És a sakter átvette az összes szombatistát zsidónak. Ők akarták, bele voltak egyezve. Nagykorukban megmetélte őket. Odaálltak mind a harmincöt család. És azután tartották a vallást, de olyan vallást, hogy én azután [olyat] sohasem láttam.

[„1869. szeptember 2-án Eötvös miniszter úr elrendelte, hogy a bözödújfalviak visszatérítésére irányuló minden további próbálkozástól óvakodjanak a közigazgatási szervek, sértetlenül fenntartván a jelen állapotot. / Kohn Sámuel rabbi és történész: A hazánkban akkor uralkodó szabadelvű áramlat lehetetlenné tette, hogy a rendelet visszavonását vagy gyakorlati keresztülvitelének akadályozását akár csak meg is kíséreljék. A szombatosok áttérése bevégzett tény volt. Ezt példának értelmeztem arra, hogy lám, a keresztény világ egy parányi részecskéje visszatért az ősforráshoz, amelyből eredt volt tizenhét századdal ezelőtt. Az 1869-re kialakult hitközségi helyzetet alkalmam volt személyesen is részletesebben megismerni. Nem közvetlenül az események idején, persze, hiszen akkor a magyar zsidóságnak, beleértve a tisztségviselőket is (magam is rabbi és hitszónok voltam Pesten), a legkevesbé jutott ideje arra figyelni, ami egy távoli székely falucskában történt. (...) Jómagam először egy Geiger nevű majna-frankfurti rabbinak (...) [237-239 old. lehet erre még utalást találni – A szerk.] a német zsidó lapban közölt cikkéből értesültem az esetről. (...) Az új egyházközség – ez már hivatalosan lajstromozott adat – 32 családot és 136 lelket számlált, miután 5 család, köztük 2 Sallós, 19 lélekkel megmaradt szombatosnak. Egyik Sallós volt a rabbijuk, másik a falubíró. (...) Az újszidók először Wolfinger Salamont választották meg rövid időre – míg el nem költözött a faluból – templomi előjárójuknak, s a maguk és gyermekeik oktatását is rábízták. Zsinagóga építését kezdték el nyomban, amelyet 1874-ben némi adományok segítségével be is fejeztek” (Kovács András: id. mű, 246-247. oldal). – A szerk.]

Ez előtt én születtem, akkor történt, 1927 előtt, és 1934-1935-ben már mindezeket hallottam, az ilyen áttéréseket.

1922-ben, mikor apám hazajött az orosz fogságból, akkor nekifogtak építeni a zsidó templomot, jártak a megyében, gyűjtöttek pénzt [Valószínűleg csak javítás történt, ugyanis a zsinagógát már fölépítették 1874-ben. – A szerk.]. A templom éppen az a típusú volt, mint ami itt benn [Marosvásárhelyen], csak hogy kisebb volt sokkal. Volt erkély [karzat], a nők fenn voltak, és a férfiak lenn, külön voltak.

[„A szerény, de csinos imaház székely ízlés szerint készült, belsejében 67 imaszéket helyeztek el a férfiaknak, a rácsozattal körülvett női karzaton pedig 40 ülést. A festett bútortulajdonosok tulipánnal díszítették, a falakon Udvarhelyszéken megszokott faragványok” (Kovács András: id. mű, 247. oldal). – A szerk.]

Templomi ruhája volt mindenkinek, a férfiaknak kalap, a nőknek fejkendő. Abban az időben olyan zsidók nem voltak, amelyiknek ünnepnapkor ne legyen fehér köpeny, csináltatták [A kitliről van szó. – A szerk.]. Csak a fiataloknak nem volt. Mindegyik személynek volt imakönyve, Pestről hozták. A második világháború előtt apám előimádkozó volt a sakterrel ketten. Mikor apám elkezdte, egy kicsit imádkozott, és azután a sakter. Mikor volt a Szukot, akkor olyan szép előeste volt, hogy ritkaság. Volt öt Tóra [tekercs], és [Szimhat Tóra ünnepén,] mikor a sakter körbe kellett járjon a Tórával, ott benn, a templomban vitték körbe, megvolt a hely, hogy hol. Nagy Jakabnak volt a felesége, úgy hívták, Sári néni, akkor felállt [kívül, az imaház ablakánál] egy székre vagy egy kicsi rövid létrára, és hívta a szemben levő román családot, hívta, hogy a sakter mit csinál, és azok kacagtak. A sakter táncolt, a zsidók énekeltek, és a Tóra körben volt, úgy felváltva mindeniknél, vittük. Elég az hozzá, nem akarok hazudni, de rá két hónapra az asszonynak a karja eltört.

Építettek a templom után papi lakást [ahol a sakter lakott], és fürdőmedencét csináltak, mikvét. Újévkor – Ros Hásánakor –, Szukotkor, mielőtt állt volna be az ünnep, minden zsidó ott fürdött meg a medencében. Aztán ott nagy kazán volt, melegítették a vizet. Zsidó temető is volt. A sakter vágta a kóser majorságot, mindenfélét. Erdőszentgyörgyön [5 km-re Bözödújfalutól] vágta le a borjút, tehenet, és akkor onnan vitték [Bözöd]Újfaluba a húst. Vittek tyúkot, és egy húzásból elhúzta [az állat nyakán a kést], és dobta félre. A sakter tartotta a templomot is [azaz az istentiszteletet a zsinagógában]. [Bözöd]Újfaluban volt zsidó iskola, héder, ott, ahol volt a lakása a sakternek.

[„Már első években kiderült azonban, hogy a nagy többségükben igen szegény hívők mily nehezen tudják fenntartani egyházukat. Megdöbbenő híradást közöl erről a magyar zsidó származású Beck Mór bukaresti rabbi és hitszónok újságcikke, melyben beszámol, hogy átutazóban itt járva egy teljesen magára hagyott szegény hitközség nyomorúságos állapotát tapasztalta. A templom fala málladozik, a rituális fürdő romba dőlt, mert a hívek nem tudták összeadni a javításához szükséges 25 forintot, a temetőnek nincs kerítése, egybefolyik a szomszédos földekkel. Sakter-, előimádkozó- és rabbihelyettesként egy műveletlen, a héberben és vallástudományban egyaránt járatlan lengyel zsidó működik, mert az évi 100–120 forintért, amit papjuk fizetésére összegyűjteni tudnak, csak efféle vándorélethez szokott emberek vállalkoznak, akik aztán sűrűn cserélnek lakhelyet, és így gyakran hónapokig még az ilyen saktert is nélkülözniök kell, gyermekeik oktatás, a családok pedig hús nélkül maradnak. Legnagyobb keserőségük, hogy imádkozni sem tudnak szívük szerint. Istentiszteletük eleinte magyarul folyt, úgy, hogy a kántor héberül mondta az imát, a község pedig a régi szombatoskönyvekből magyarul olvasta a megfelelő szöveget. Vándor sakter kántoraik azonban, kik magyarul nem értettek, azonkívül túl szigorú ortodox elveiknél fogva csak a szent nyelven mondott imát tartották érvényesnek, rávették az embereket, hogy azon a nyelven imádkozzanak, amelyet ők olvasni sem igen tudtak, érteni pedig egyáltalán nem értették. A bajon úgy iparkodtak segíteni, hogy a legfontosabb imák héber szövegét többen magyar betűkkel írták át. Nem csoda – összegez az aggódó bukaresti rabbi –, hogy máris két prozelita család visszatért a keresztény vallásra. A tudósításnak pénzsegély lett az eredménye, majd kieszközölték, hogy állandó jövedelemforrás teremtése céljából egész Udvarhely megye zsidó anyakönyvi hivatalát a bözödújfalvi hitközséghez tegyék át. Állami segínyt is kaptak, úgyhogy az 1886. évi költségvetésben vallástanító és sakter fizetésére már 400 forintot írhattak elő. Ettől kezdve találtak megfelelő, magyarul beszélő papot, aki hozzáértő lelki vezetőjük legyen. (...) A hitközség ezáltal túljutott a súlyos válságon, s bár tagjainak helyzetére változatlanul a nagy szegénység a jellemző, mégis zavartalanul működik” (Kovács András: id. mű, 247–249. oldal). – A szerk.]

[Bözöd]Újfaluban négyféle vallás volt: a zsidó, a román [görög keleti], a katolikus és az unitárius. Minket vittek román templomba, azok jöttek a zsidó templomba, a katolikusok jöttek a zsidó templomba, mi is mentünk oda, az unitáriushoz szintén. Úgyhogy ez a négyféle vallás olyan volt, mint az édestestvér. A románoknak olyan volt a templomuk, hogy tiszta vályogból volt. Nem egy helyen tartották a vallásórát. Mindenik vallást tartotta mindenik pap.

Az utak kövesek voltak, nem volt emeletes ház. Egy volt, az se emeletes, hanem szuterénlakás volt. Az illető olyant épített, hogy abban a körzetben nem volt. Lovász Hermánnak hívták, volt Amerikában, megszédte magát dollárral, és akkor hazakerült, vett sok földet, és [a ház szuterénjében] alul csinált fürdőbazint. Az annyi mindent csinált ott! Mikor bejött a társas gazdaság [lásd: kollektív Romániában], akkor szegénnyel kezdtek csúfolkodni, hogy kulák. Elnevezték kuláknak, és az öreg megzavarodott, és az úton mind jött-ment, és aztán abba [a traumába]

belehalt az öreg.

Vásár [Bözöd]Újfaluban nem volt, mentek Erdőszentgyörgyre és Kibédre [20 km Bözödújfalutól]. Szórakozás nem volt, cirkusz, vásár semmi. Petróleumlámpa volt, a villanyt Ceaușescu idejében vezették be. Víz a kútból volt. Kirakott kővel volt kút csinálva [vagyis nem betongyűrűket helyeztek a földbe], de jó vizek voltak. [Bözöd]Újfalu nem volt olyan nagy falu, százötven-százhatvan házzal az egész, de mindenféle mesterség volt, akinek volt [mestersége], meg tudott élni. Például a szabó és a suszter, az aztán le a kalappal, de a kovácsmesterség, az asztalos vagy a kerekes [bognár], ilyesmi voltak még és az ács munkások, akik építettek. Ezeknek ment, jól kerestek. A zsidók földművességgel foglalkoztak [lásd: a földművelés szerepe]. Mesterember volt olyan négy-öt, három-négy suszter és apám, a szabó. A többi földműves. Például volt nyolcvan vagy száz hold földje, tartott szolgát, azzal foglalkoztak. Nagygazda volt egy, Kovács Elek Jóska, nem volt gyermekük, akartak engem odavinni örökbe, rám akartak írni mindent, apám nem engedett. Én eléggé akartam menni, még sírtam, hogy nem enged. Az asszony keresztanyám volt [Azaz: névadó a körülmetéléskor. – A szerk.]. Esztinek hívták, Eszti néni.

Mikor megérkeztek a szüleim 1922-ben, előbb Bözödre költöztek [3 km-re van Bözödújfalutól, ma Bezid]. Nem sok időt voltak ottan, és akkor leköltöztek Bözödújfaluba. Apám megvette a régi szülői házat a bátyjától, olyan vályog, és deszkából volt a fedele, abban laktunk. A házat 1943-ban újraépítettük, vettünk téglát, és építettünk egy szoba-konyhát. A konyhában volt apámnak a szabóműhelye, abból éltünk. Apám varrt, a népek vitték az anyagot, például szőttek juhból [gyapjúból] posztót. Akkor ott az volt a divat [Bözöd]Újfaluban, csinálták ezt a priccsesnadrágot [A priccsesnadrág fekete posztóból készült, a combrészen bővebb, az alsó lábszáron szűkre szabott nadrág, melyet csizmához viseltek, lényegében bricsesnadrág. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint a parasztok között főként az I. világháború után terjedt el. – A szerk.].

[„Alkalmi lakókról, kicsiházról – így hívtuk a hátsó szobát – jut eszembe T. bácsi varrógépe. De ő maga is – külön történet. Világháború, orosz fogság, ott szerzett, de még hazaindulás előtt talán szülésben ott meg is halt feleség, újránházasodás, ottani szokás szerint a meghalt asszony leánytestvérével, és hazaérkezés az orosz asszonnyal. (...) Új gyerekek, kevés föld, T. bácsi a gazdálkodással együtt folytatta a szabóságot, háziposztóból ügyes »priccses« nadrágot varrt. (...) Szemfülesen most is megtudta, hogy másnap jönnek a foglalók, mert adót fizetni nem tud. Bármilyen lefoglalhatnak, nem bánja, csak a varrógépét ne, mert akkor lepecsételik, esetleg el is viszik a község házára, s ő mivel dolgozik? Éjnek éjadán gyanús szöszmötölés a pitvar felől, s virradatra a varrógép már ott állt – mintha öröktől fogva – rongypokróccal letakarva a pillanatnyilag éppen üres kicsiházban. T. bácsi ezután ott fog dolgozni, titokban” (Kovács András: id. mű, 44. oldal). – A szerk.]

Nyugodjék, anyám is varrt, mert annyi munkájuk volt, hogy sok. Bözödről is vitték a munkát, Kőrispatakba [6 km-re Bözödújfalutól, ma Crișeni románul] és Bözödújfaluból. Még volt föld, nem sok, három hold az egész, még kapáltunk harmadba, felibe. Négyen laktunk egy szobában, mert a leánytestvérem, Eszter a háború előtt elment Nyárádszeredába [Kisközség volt az egykori Maros-Torda vm.-ben. – A szerk.] szolgálni. Tizennégy éves volt, mikor elment. Elég nagy udvarunk volt, lovat tartott apám, aztán a bátyám, nyugodjék, azt mondta: „Édesapám, adja el a lovakat, és vegyen tehenet.” Vettünk két tinót [Noha a 'tinó' szót általában a fiatalabb ökorra, vagyis az 1–3 éves bikaborjúra használják, A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint némely tájnyelvi

használatban „idősebb, de még munkára nem fogott borjú” is lehet, „nemére való tekintet nélkül”. – A szerk.], felneveltük, lett bornyú, tej, a ház tele volt tejjel, élelemmel. Ez sokat számított, a lóval örökké ráfizetett, mert az egyik örökké vagy megvakult, vagy megsántult, valami volt. Én mint gyermek, elmentem a lovakkal, és a vak ló bement egy olyan vizes helyre, és elsüllyedt. Haza kellett szaladjak, kötéllal húzták ki onnan.

Anyám tudott írni, olvasni, de csak oroszul. Egy keveset tanultam tőle oroszul, de azt is elfelejtettem. Nem mondta, hogy milyen iskolába járt, de nagyon vallásos volt, azt tudom. Otthon zsidóul [jiddisül] beszéltek, apám megtanult, még én is tudtam vagy egy szót, de elfelejtettem. Anyám megtanult magyarul, de úgy, ahogy én beszélek románul, harapta a szót, mint aki idegen, velünk és apámmal legtöbbször zsidóul beszélt. Olyan vallásos volt, addig sehova kimozdulni a kapun nem lehetett, amíg az imádságot reggelenként el nem mondtuk. Akkor van olyan, hogy reggeliben [ima]szíjat tesznek fel a homlokra [és a karra], és a család férfi tagjai minden reggel imaszíjjal imádkoztak. Itt volt Amerikából egy rabbi, nem is egy volt, mert kettő, azok hoztak olyan szíjat, és mutatták, hogy hogy kell felcsavarni, és amikor sor került reám, kivettem a kezéből, és feltettem [Ez akkor történt, amikor Kovács Pál Sámuel már Marosvásárhelyen élt, és az ottani hitközséghez jött a rabbi. – A szerk.].

Édesanyámnak volt zsidó barátnője, azok jártak oda hozzánk, különösen szombat délután, ötön-haton. Még emlékszem a régi házra, olyan feljárat volt két felén kő és lépcsővel, olyan régimódi tornác, régi ház volt akkor, tiszta vályogból. Ültek a tornácon, aztán beszélgettek a zsidó nők, magyarul traccsoltak csak. Kacagták anyámat, hogy hogy harapta a szót. Hát szombaton délután ünnep volt, nem dolgoztak. Péntek hat óra, hét óra után munka semmi. Szombaton anyám nem dolgozott semmit. Megfőzte [pénteken] szombatra az ételt, és szombaton meg volt fogadva valaki, hogy tüzet csinált [lásd: szombati munkavégzés tilalma; sábesz gój]. Tizenkét órára ott volt az illető, megcsinálta a tüzet, megmelegítette az ételt, ebédeltünk, estig semmit, és mikor a csillag feljött, fogott neki mindennek. Szombaton egy gyermeke se csinált semmit, nem engedte. Mi, zsidó gyerekek szombaton délután játszottunk, minden hülyeséget eljátszottunk. Abban az időben nem volt rádió sem, amivel szórakozni, hallgatni lehetett volna, nem volt semmi, villany sem volt.

Rendes haja volt anyámnak [nem volt parókája], szegény, olyan sovány lett. Sokat panaszkodott. Annyi volt az egész, hogy az öreg [Kovács Pál Sámuel az édesapjára utal. – A szerk.] csúfmániás volt, és akkor csúfalkodott vele. Meg verte anyámat. Egyszer kinn aludtunk a szénában a bátyámmal, éjjel sírt [az anyám], hamar lementem, vettem a karót, hogy üssem főbe [az apámat]. Béla bátyám nem hagyta, aztán úgy bánta, hogy miért nem hagyta, hogy üssem agyon. Apám mániás volt, valami nem tetszett, és milyen az ember, külföldről visz valakit [egy feleséget magának], és meg kéne becsülje, mint a tenyerét, ehelyett mocskolta anyámat. Anyám gondozta az állatokat, és még járt szegény kapálni is. Megtanult kapálni. Pedig látszik a fényképen is, hogy nem utolsó családból való volt. Édesanyám nem volt elmenve soha a faluból sehová. Én szerettem volna, ha visszamentünk volna Oroszországba még 1942-ben, hogyha apámat agyon tudtam volna ütni.

Mosni a kúton mosott, de a kertünk végében volt folyóvíz, egy patak, a Küsmöd. A kert végében, egy kicsit lennebb, volt két köves paraszt malom és a volt malomárok, a legtöbbet ott mosott patakvízzel. Aztán az én anyám nagyon szerette a halat, én nem szerettem. Minden pénteken sült kenyeret, és a tekenyőt nem vakarta ki egészen, csak úgy hagyta a tésztát ráragadva, és

akkor betettük a vízbe, tettünk követ, hogy nyomja le a tekenyőt, és csak kicsi hézagot hagyunk. Betettük a vízbe, és akkor a halak mentek be, annyi hal volt: kicsi, nagy, mindenféle. Aztán csinált a kicsikből halgombócot, emlékszem arra, de csont abban, azt hiszem, nem volt. Megcsinálta, aztán nem tudom, hogy hogy csinálta meg. Krumpligulyásba is tette, de én abból nem ettem.

Édesanyám megfőzte a csólentet. Pénteken délután hat órakor anyám már behevített, betette a kemencébe, és másnap délig meg volt főve, mint az élet, olyan volt. A fazéknak a fenekébe tettek kuglit, kukoricalisztből. A hagyma meg van pergelve, össze van keverve tyúkzsírral, libazsírral vagy olajjal, és abba beletéve egy kicsi bors, hogy csípős legyen. Az volt a fenekén, háromujjnyi vastagon. És arra jött akkor a paszuly. Pénteken betették, szombaton tizenkét órakor vették ki a csólentet, még a román pap és a katolikus pap is, a jegyző, azok is csináltattak csólentet és pászkát is. Hozzánk is vittek, akinek volt jó kemencéje. Ezek fizették, azt mondták, hogy ingyen nem kell. Rákaptak, olyan népek voltak, akik mentek a zsidókhoz, a zsidók tudtak főzni. Elvittem [házhoz], és kaptam örökre csobukot [baksist]. A régi időben nádból fonták a kantárt, úgy mondták, hogy kantár, a cserépedény bele volt téve, volt, amikor kettőt vittem. Egyiket egyik helyre, és a másikat a másikra. Szombaton vittem a csólentet délben tizenkét órakor. Mikor volt az ebéd, otthon mindenkinek jutott egy-egy kicsi darab kóser hús. Nem hazudok, minden évben harminc libát töltött [tömött] anyám, mind négy hétig, annyi hús volt a padláson felkötve. Azokat megfüstölte, és akkor abba a fuszulykalevesbe, a csólentbe beletette.

Érdekes volt, hogy aztán nekifogtak, csináltak pászkát [Maros]Vásárhelynek és a megyének. Apám tizennyolc évet sütötte, értett a sütéshez, volt nálunk is nagy kemence. Volt olyan kemence a zsidó papi lakásnál [a sakternál], ott is a személyzet sütötte rendre, hogy úgy mondjam, kalákában. Kőrispatakban volt egy vízialom, és a vízialomban más személynek nem örültek [a pászkakészítés időszakában], de olyan takarítást csináltak, hogy ott lehetett volna enni húst rajta. És akkor egész vagon búzát leőröltek, és szekerekkel bevitték [Bözöd]Újfaluba. És az asszonyok váltószitával kiszitálták a lisztet, még én is szitáltam. Abban kijön az egységes liszt, mindenféle, a korpa az marad. Milyen érdekes volt, fehér lepedőben, egyik helyről a másikra vitték, minden zsidó házhoz. Volt olyan szegény zsidó, hogy hát biza, két véka búzát őrlött, apám is őrlött három-négy vékát, mi is voltunk haton [Egy véka kb. 25-30 liter. – A szerk.]. A nők serítették [sodorták] a tésztát, volt két ember, amelyik gyúrta a tésztát, olyan keményre, hogy aztán jól ki tudták nyújtani. Nagy tál volt, körülbelül hat kiló liszt ment belé. Aztán kemény kar kellett, hogy meg tudja gyúrni. És volt olyan asszony, aki gyorsabb, ügyesebb volt, a másik egy kicsit gyengébb, de tizennyolc fehérnép járt seríteni. Az asztalon egy pléhdarabbal meg kellett recézni a pászkát. Volt két cseber, abban volt a víz, az egyikben, aki ment a vécére, jött vissza, ott volt a csupor, és mosta meg a kezét. A tizennyolc fehérnépnek a pap fizette, mindenkinek. Én is hordtam a tésztát, amit kiserítették, volt olyan rúd, arra tettem rá. Lapáttal apám tette be a kemencébe, fordította meg, megsült, sarjúra, szénára dobta, de a tűz csak egyik felén égett a kemencének. A láng így ment körbe. Egyszer-egyszer volt, amelyiket nem tudta jól rátenni a rúdra. Befért hat-hét pászka. Egyiket forgatta, másikat tette be, vette ki [A pászkakészítéshez lásd még: smire macesz.]. Aztán pénzért vitték a megyébe, elhozták [Maros]Vásárhelyre is. Pészáhkor nyolc napig, az alatt az idő alatt csak pászka és krumpli volt.

Purimkor, mikor gyermek voltam, a tésztákat [süteményeket] hordoztam [sláchmónesz], és cseréltük ki, de volt olyan hely, hogy nem volt mivel kicserélje, hanem elvette az egészséget, adtak néhány krajcárt.

Jom Kipurkor böjt, egész nap. Aztán mikor én gyermek voltam, délig meg volt engedve. A sakter mondta, hogy lehet tizenkét óráig vagy egy óráig böjtölni, de aztán a felnőttek estig, és akkor vittek oda egy liter pálinkát, mindenkinek egy pohár pálinkát, avval aztán hazamentünk.

Csináltak kóser bort is külön edényben, külön hordóban, ott, [Bözöd]Újfaluban. Anyám nem engedte, hogy más legyen, csak kóser, nekünk külön sajtolónk volt, apám külön csinálta. És addig nem csinált senkinek, amíg a miénket nem sajtolta ki.

Első keresztanyám, [Nem egészen egyértelmű, hogy az „első” minősítéssel az életkorára utal-e, vagy arra, hogy a „módosabbik”. Kovács Sámuel feljebb ugyanis Kovács Frida nevű másik keresztanyjáról mondta, hogy ő volt az idősebbik. – A szerk.] Kovács Elek Jóskának a felesége, az is milyen ételeket, zsidó ételeket főzött. Én megtanultam a keresztanyámtól a krumpligulyást, de az újkrumpliból, karikára vágva. Megfőzi a húst, libahúst vagy juhhúst vagy akármilyent, és a krumplit karikára vágva, ujjnyi vastagon. Akkor odateszi, emlékszem, hogy olyan nagy lábosban főzte, merthogy gazdák voltak. Azt lehet mondani, hogy a fél falu szívesen ment oda, mikor a búzát csépelelték, mert olyan ebéd volt, ott volt juh levágva, ott volt liba levágva, olyan ételek... Tettek hosszú asztalt, fehér kenyeret sütöttek. Erdőszentgyörgyön volt örölte, volt búzájuk. Minden pénteken sütötte a kenyeret.

Tizenhárom éves korban, a bár micvóra megtanultam, hogy mit kell mondani, a sakter tanított. Egy Pesten kiadott imakönyvből olvastam fel, van egy rész, amit bár micvókor kell felolvasni, azt olvastam fel. Megtanítottak, és akkor jelen volt a Kovács család, a keresztanyám, két keresztanyám volt, és mintha most látnám őket, milyen tortákat csináltak. Amennyi zsidó volt, majdnem az egész ott volt.

1933-ban vagy 1934-ben fejtífuszom volt [Fejtífusz – tetvek terjesztette betegség volt, a 20. század elején kifejlesztett védőoltás előtt rendszerint halálos kimenetelű. – A szerk.], és én ott tanultam az ágyban. Egy fiatal tanító volt, és apám megfizette. Akkor elvitt az orvoshoz, de sem azelőtt, sem azután többet nem vitt orvoshoz. Akármelyikünk beteg volt, apám tudta rendezni. Mikor volt a fogságban, egy német tiszt, orvos, együtt voltak, és aztán az megtanította. Egy asszonynak az ember úgy megütötte, hogy kiakadt az állkapcsa, és akkor elment apámhoz, és visszalökte és helyrejött. Úgyhogy olyan kart, derekat, lábat, mint nekem is a két lábam, hogy itt elöl volt [előre tört], apám nem vitt [Erdő]Szentgyörgyre az orvoshoz, hanem visszahúzta. Öt hónapig az ágyban voltam. Aztán kezdtem két bottal járni. Ki voltam etetni, egy nagy árokban megcsúsztam, mert volt eső, és beestem. Hát lehetett az az árok egy olyan hat-hét méter mélységű. A lábam itt volt a mellemnél, elöl, hogy aztán úgy vitt haza szekérrel, kért valakitől két tehenet. És akkor, amikor hazavitt, rögtön megfogta a két lábamat, és helyre húzta. Úgy voltam öt hónapig.

Apám Oroszországból hozta a [menta]gyökeret. Addig nem volt senkinek, és azt mondták, hogy „Tóni minta” [Tóni-féle menta]. Bevitte [Bözöd]Újfaluba az olajat, és azt mondták „Tóni olaj”. A napraforgómagot valahonnan kapta, csináltak olajat, cserélte be vagy adta el.

[...] És egyszer csak a nevét együtt emlegetik a kiskertekben egyre szaporodó új növényekkel, a mentával, amelyből ingyen, kitűnő teát főztünk még betegség ellen is, meg a faluban akkor megjelent napraforgóval, amelynek olaja egyenesen életszükségletet elégített ki az akkori szűk esztendőben és egy olyan faluban, ahol a lakosság egy része disznózsírt nem fogyaszt. A mentát biztosan ő hozta be, hogy Oroszországból-e, ahogy beszéltek, nem tudom, de a napraforgó

elterjesztésében kevésbé lehetett honosító szerepe” (Kovács András: id. mű, 44. oldal). – A szerk.]

A mentát odaadta a patikába. Leszerződte a mentát, egy holdnál többet ültetett. Mikor akkora volt, learatták, de a szárát nem dobta el apám, maradt két nagy zsákkal a zsidó hitközségnek, a sakter lakásának padlására rakták, mert az nagy volt, és a deszkapadlón jól megszáradt. Két mázsa lett. Azok ott csináltak abból dianát [mentás szeszt], mentás cukrot, sok mindent.

Apám soknak tudott segíteni így a betegséggel, volt, amelyiknek a sárgaságát gyógyította teával. Olyan buta voltam, hogy nem loptam el [= nem lestem el], hogy minek használták a teafélét, amit Szászvárosból hozott vagy Aradról, elment a piacra értük. Meg akarták operálni a vízhólyaggal [az apámat], és azt mondtam, ne engedje. Elment, hozott olyan teát, helyrejött vele. Én is úgy jártam, megállt a vizeletem, mikor hazajöttem a munkából, itt, [Maros]Vásárhelyen, még élt az öreg. „Édesapám, baj van!” Rögtön főzött, két kanállal tett csak, abból bevettem, és megindult a vizeletem. Én nem tudok semmit, apám nem mondott semmit. Apám lófarok teát, fuszulykahajból, kukoricahajból, csuszából, mindent használt. De jó kondícióban is volt, jobban ment, mint én. Másnak is csinált, adott. Tudta, milyen füvek, a határról szedte. A gyökeret az erdőkből szedte össze, a nagy fákat kivágták, és lettek olyan gyökerek, volt bogyója, azt a gyökeret szedtük ki, és adta be a patika részére.

A nagybátyámnak a felesége sárgaságban volt, hogy apám nem kezelte, azt mondta, hogy feljelenti apámat, hogy nem akarja a feleségét gyógyítani. Aztán rosszféle volt ez az asszony, én is gyermekkoromban elmartam, hogy ne járjon többet hozzánk, mert minden este vitt pityókát [krumplit] hozzánk a lerbe [a sütőbe], hogy tegye be, hogy csinált sült pityókát. A ler ki volt égve, és utoljára már beengedtem a lyukon vagy öt-hat pityókát, és akkor mondtam: „Eszi néni, elégett a pityókája!” Aztán többet így nem jött. Aztán én is jó csúf voltam egy kicsit, mert ha valamit csináltam valakivel, már szaladtam el. És egyszer elszaladtam, abban az időben nem volt deszka, hanem ilyen vesszőkerítés, beleakadt a kabátom a vesszőbe, és utolért apám, és akkor megvert.

Apám [Maros]Vásárhelyre szekérrel hozott fát eladni, egerfát [égerfát]. A posztókat ennek a fiatal fának a héjával megfestették feketére. Csak a patak mellett terem, olyan vastag fákat hasítottunk el, és akkor leöntötte ganélével, a nap megsütötte, úgy nézett ki, mint a jó száraz fa, és akkor behozta és adta el. Akkor azt mondta az egyik ember: „Jaj, magától nem veszek, mert folyt a leve.” Aztán hozta a bátyámat is, Bélát, és egyszer voltam én is apámmal.

Már hét éves voltam, mikor kezdtem az iskolát, már kezdtem járni a zsidó iskolába is, a héderbe, egyszer vagy kétszer egy héten. Minden héten volt vallásóra az iskolában, minden vallásnak. Külön volt szünidőben [vallásóra], ott, ahol volt a sakter lakása. Tanított zsidóul [héberül]. Különösen nyáron, a vakációban, akkor jártunk a zsidó iskolába. A bátyáim is jártak. Eszter nem. Addig jártam, amíg a saktert elvitték [deportálták].

Én jártam román iskolába. Egy tanító tanított, román volt. Románul tanultunk írni-olvasni, történelmet, mást is. Ötől hétig volt még egy másik tanító [hétosztályos volt az iskola], kettő volt, de tanultunk magyarul is. A magyart, aki tanította, úgy hívták, hogy Demjén. Meghúzta a fületem, azt mondta: „Ha nem tetszik, nem énekel, menj Palesztinába!” Mondom: „Tanító úr, oda maga is elmenne.” Ez 1941-ben volt.

Nem tanultam mesterséget, mert apám feszt küldött kapálni. Tizenkét éves korban már kezdtünk kapálni. Béla bátyám nagyobb volt, együtt mentünk, de apám nem engedte, hogy tanuljuk meg a szabóságot. Nem hagyta. Elmagyarázta apám, hogy akinek a szakmája jó, az a szakmát el kell lopja. Ez tiszta igaz, el kell lopni [azaz: el kell lesni.]. Nekem nincs szakmám, de azért ha valaminek nekiállnék [varrni], még visszaemlékeznék valamire, de én azért szerettem volna, hogy jól megtanítsa apám. Hát mit loptam el? Csak nadrágot és lájbit [mellényt] tudok varrni. Ha többet loptunk volna el, jobb lett volna, de úgy is jó volt, mert azt mondták a román katonaságnál a háború után: „A gombot fel tudja varrni?” „Igen.” „Na, be a műhelybe!” Ott aztán még tanult az ember.

Mikor bejöttek a magyarok 1940-ben [lásd: második bécsi döntés; magyar idők], egyszer berúgtak a bözödiek, felbuzdultak, s a bíróval az élen elindultak „tüntetni” [Bözöd]Újfaluba. Mikor értek a falu végére, a bíró azt kiáltotta: „Állj! A zsidókat ne bántsátok, csak az oláhokat!” Csodálkoztam, hogy a bözödiek miért haragudtak a románokra [Bözöd]Újfaluban, azok nem ízéltek [beszéltek] egyáltalán semmit a magyarokról az 1930-as időkben [amikor román fennhatóság alatt volt a terület]. Mikor volt valami összejövetel, ilyen ünnepély vagy szereplés vagy valami, román, magyar egyforma volt. Akkor meghallották a szomszédok [románok], ment az egyik, hogy akassza fel magát.

Volt olyan ellensége apámnak, hogy mikor a magyarok bejöttek, az az ember nagyban volt a bíróval, megmondta a németeknek, hogy apám orosz asszonyt hozott ide. Így aztán jól hasba ütötték apámat a puska tusával. A csendőrök is kérdezték, mondja meg őszintén, mikor leveleződött oroszból. Azt mondta apám, hát még az 1930-as időkben. Aztán felhívták a bíróhoz.

1940-ben, mikor bejöttek a magyarok, akkor aki zsidó volt, csillagot kellett hordani [1944 áprilisától kellett viselni a sárga csillagot. Lásd: sárga csillag Magyarországon. – A szerk.]. Akkor [Bözöd]Újfaluban voltam, úgy jártam leventének. Kellett járni fapuskával fel, Bözödre, mert [Bözöd]Újfaluban kevesen voltunk. Mikor mentünk, azt mondta az oktató, hogy „Miért nem énekel?” „Nem akarok.” Énekelték, hogy „Szólnak az ágyúk, ropognak a..., most válik meg babám, hogy mit ér a magyar gyerek” [A teljes szöveg a következőképpen hangzik: 1. Oroszország felé nem tudjuk mi az utat / Oroszország felé nem tudjuk mi az utat / főhadnagy úr, mutassa meg az utat / megmutatom, jó fiaim, én is elmegyek / a jó Isten tudja, ki jön vissza veletek. / 2. Gyertek, magyar fiúk, kik egyszerre születünk / kik egyszerre komisz ruhát viselünk / mutassuk meg annak a de kutya muszkának / nincsen párja sehol az erdélyi bakának. / 3. Gyertek, magyar fiúk, húzzunk drótot ha lehet / közeledik már az orosz hadsereg / szólnak az ágyúk, robognak a masegeberek / majd elválik babám, mit ér egy magyar gyerek (www.szepe.hu/nota/nepdal/szoveg/Magyar_katonadalok_és_énekek). – A szerk.]. Na, aztán mikor bejöttek az oroszok, aztán megmondta vagy két román: „Na, mit értetek? Nagy kutyagumit!” Ha nem jelentem meg mint levente, hajajaj, úgy elverték, mint a lovat. A katolikus pap is oktató volt, rossz volt, azt mondta nekem, hogy: „Ha nem tetszik, menj Palesztinába!” De megkapta az övét aztán, megkapta a vacsoráját, megdobtam kövel [később egy esetben].

Mikor bejöttek a magyarok, nem engedtek többet temetkezni [zsidókat]. Ott vannak lerombolva a kövek [még most is]. Nincs, aki rendezze. Mikor ide [a marosvásárhelyi hitközséghez] beálltam, Sauber [Sauber Bernát, a hitközség elnöke – A szerk.] és nem tudom, még melyik volt, hárman mentek, megnézték a temetőt. Ott van az új úton, látszik, ahol volt a falu, még a hegyen maradtak

házak, azzal szemben. Látszanak a sírkövek, de le vannak dőlve. 1943-ban a templomot is lebontották, elvitték a köveket, a padokat Bözödre. Mindenki ki kellett álljon, hogy hordja az anyagot, de arra nem emlékszek, hogy mi lett a Tórával. A fürdőt betöltötték. A sakter lakása megmaradt.

1943-ban már kezdték eltiltani a zsidó vallást, át kellett térjünk unitáriusnak, át kellett keresztelkedni a papnál. Akkor még ott is konfirmáltam.

[„1941 nyárelején vagyunk. Vészterhes, nehéz esztendő. Nagy események erőterében még tán három napig sem tartott, úgy elfelejtődött a legújabb újfalusi csoda, a ki tudja, hányadik vallásváltoztatás, kitérés, áttérés vagy visszatérés, ki hogy nevezi. Talán csak lelkük pásztorja nem térhet napirendre az ügy fölött, miután igencsak megszorodtak gondjai az egy igaz Isten így összetorlódott nyájában. / Nyáj – ez a helyes szó! Engedelmes-fásultan tartottuk fejünket egymás után a keresztvíz alá, az esperes úr elmondott valami szöveget, gyorsan nevet adott mindenkinek, kinek a régit, kinek újat, kívánsága szerint, és kegyszereivel sietett tovább, mert még sok házhoz volt hivatalos” (Kovács András: id. mű, 23–24. oldal). – A szerk.]

Apámnak is, nekem is volt táleszünk, elástuk a földbe, jól be volt téve, valaki kellett lássa, mert mikor az oroszok elmentek, nem kaptuk meg.

1944. májusban kellett csomagolni, pokrócot, párnát, ezt-azt. Aztán behoztak ide, [Maros]Vásárhelyre, a téglagyárba, a gettóba. Szekérrel hoztak be, három szekérrel. Hárman voltunk, anyám, leánytestvérem, Eszter és én. A háború előtt a leánytestvérem elment Nyárádszerezdába szolgálni. Tizennégy éves volt, mikor elment, öt évet volt egy helyen. A gazdájának a fia el akarta venni feleségül a testvéremet, volt cséplőgépjük, földjük volt, nagygazdák voltak, nem tudom a nevét, nem emlékezek. Öt év alatt kétszer volt haza, csupán kétszer. Ott szolgált, amíg kitört a háború. Bevitték a lágerbe a gazdáját, ő is zsidó volt.

Vagy hat vagy hét családot hoztak, a többit nem. A katolikus pap eljárta a pesti királyságnál [Kovács Pál Sámuel föltehetőleg a Magyar Királyi Igazságügyminisztériumra gondol. Lásd ehhez a 15. (ropko016.jpg katalógusszámú) fényképet. -- A szerk.], hogy akik eredetileg nem voltak zsidók, ne hozzák be. Így aztán jó pár család nem volt behozva. Apám nem volt behozva, mert kapott papírt, tanúsítványt, írja, hogy ők [az ő családja] katolikusok, átírták szombatosnak, így lettek zsidók. Ott voltunk egy jó hónapig. Az is igaz, hogy amikor előbb ki akarták engedni anyámat, akkor nem hagyta a leányát. Mikor a testvéremet engedték volna, akkor ő nem hagyta az anyját. Így ketten odamaradtak. Apám mikor vitték el a zsidókat, azt mondta, hogy elment egészen Pestig, a minisztériumba, hogy vegyék ki anyámat és a leányát – hát az már igaz, ő tudta, hogy ment, vagy nem ment. De azt mondta, hogy már késő volt, már a Feketeerdőn túl voltak, Németországhoz közel.

Engem Ráduly katolikus pap vett ki. Úgy számította, hogy ezen a valláson neki több híve lesz, csak nem sikerült. Azt mondta, kapott volna nagyobb titulát. Ezért csinálta, itt [a hitközségnél] mondta el a testvére, mert jött ide, hogy kapjon valamit, mert a testvére kivette a zsidókat [Bözöd]Újfaluból. Azt mondtam az elnöknek, Saubernek, hogy rögtön tessék eljőni ki, ha nem, én kergetem ki, olyan ideges lettem, mikor mondta, hogy kinek a testvére. Azután gondolkodtam, bántam, hogy miért nem mentem vissza [a gettóba], miért nem mentem velük [az anyámmal és a lánytestvéremmel] el.

A magyar időben Oszkár [Kovács Pál Sámuel féltestvére, aki apja első, ugyancsak Harkovban, későbbi második felesége testvérevel kötött házasságából született. – A szerk.] Erdőszentgyörgyön volt segédkereskedő. Oszkár le volt akkor már szerelve, volt az orosz fronton egy évig [kb. az 1942–43-as években], légnyomást kapott, és leszereltették. Egész bent volt Moszkváig, aztán leszereltették. A gazdáját Karácsonyinak hívták, egy magas [rangú] magyar tiszt volt, elmenekült, mielőtt bejöttek az oroszok. Ez olyan 1944-ben volt. Nagy üzlet volt, és a kulcsot elvitte a gazdája, a bátyám ott maradt egy kicsi szobában. Betörték a németek, a konyhában mulattak, volt ott egy zongora, a gazdájának volt zongorája, volt egy nő, az is odament. A németek be voltak állva az autóval, amikor én lementem a bátyámhoz, Erdőszentgyörgyre. Bátyámnak a szobájában volt egy katona. Mondom: „Itt van egy fiatalember valahol.” Azt mondja: „Benn van egy nővel, zongoráznak...” Mondom a katonának, hogy hívja ki. Ő már nem megy, ő már nem mer. Az is el volt fogva, magyar katona volt, mert nem volt semmi derékszíja, semmi. Hanem bementem én a konyhába, ott mulattak, és így köszöntem: „Heil Hitler!” Volt ott egy olyan vastag fa balta, és a német elkezdte ütni a lábamat. Én nem húztam magamat kifelé, hanem kiáltottam a bátyámnak, hogy „Oszkár, gyere ki, mert ütnek agyon”. Akkor kijött, de már kék voltam, úgy megvertek, úgy sírtam, hát mi voltam, tizenöt-tizenhat éves [17 éves volt. – A szerk.], és akkor odajött a bátyám, és azt mondta: „Ereszd el – ugye jól tudott németül –, ereszd el, mert az öcsém.” Akkor a katona így megveregette a vállamat, hogy bocsánat, mert azt hitte, hogy „spion”. Elég az hozzá, megfogta a kezemet az a német, odavitt az autóhoz, és adott két doboz cigarettát és három nagy csokoládét. Mert anyámért hogy búsultam, hát nekifogtam cigarettázni.

[Oszkár története mindenképpen érdekes történet. A képek között látható egy, az 1940-es évek elején készült kép (ropko008.jpg), ahol a magyar kir. honvédség katonájaként van lefényképezve, egyenruhában, katonasapkában (amin rajta van a sapkarózsa is – a zsidó munkaszolgálatosoknak nemhogy egyenruhájuk nem volt, de még a sapkarózsa is le kellett szedniük a katonasapkáról, amit az egyenruhából egyedül megtarthattak). Kovács Oszkár tehát nem munkaszolgálatosként volt a fronton, holott anyja orosz zsidó származású asszony volt. A valószínű magyarázat a következő: Kovács Pál Sámuel birtokában van egy, a magyar kir. igazságügy-miniszter által 1942 májusában, Budapesten kiadott „Tanúsítvány” arról, hogy őt mint unitárius vallásút és mint erdélyi szombatosok ivadékát, nem érintik a zsidókra vonatkozó rendelkezések („Az 1941:IV.t.c. 16. §-ában foglalt felhatalmazás alapján kiadott 71.000/1941. I. M. számú rendelet 1. §-a alapján tanusítom, hogy Kovács Pál Samu, aki Bözödujfalun, 1927. évi március hó 25. napján született Kovács Antal és Vulfovics Róza házasságából és unitárius vallású, mint erdélyi szombatosok ivadéka az 1939:IV. törvénycikk, az 1941:XV. törvénycikk és a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szempontjából a nemzsidókkal esik egy tekintet alá. Házasságot azonban nemcsak zsidóval, hanem olyan személlyel is tilos kötnie, akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született. A jelen tanúsítványban megnevezett személyek hatósági eljárás során, nemzsidó származásának igazolása végett a 71.000/1941. I. M. számú rendelet 3. §-a értelmében további okiratok bemutatását követelni nem lehet”). Ugyanilyen „tanúsítvánnyal” föltehetően Oszkár bátyja is rendelkezett, vagyis ő sem számított zsidó származásúnak. – A szerk.]

A második világháborúban, ahogy vonultak vissza a németek, apámat behívták. Apám tudott németül, a fogságban tanult meg [az első világháború idején]. Toplicára volt behíva, ment jelentkezni, de a parancsnokság el volt menekülve, akkor már az oroszok ott voltak, apám beszélt oroszul is perfekt [„A háború után ő volt az egyetlen a faluban, aki hosszas oroszországi fogságából

még tudott oroszul. Így ő tartotta a kapcsolatot a szovjet katonákkal” (Kovács András: id. mű, 253. oldal). – A szerk.].

Majdnem senki sem jött vissza a deportálásból. Oda maradt Hiller Simon, ő is földműves volt, ők szegények voltak, mikor én születtem, ez a Hiller már ott lakott. Schwartz suszter volt, elvitték családotól, és a leányát Sárinak hívták. Ő visszajött Siklódra [23 km (Bözöd)Újfalutól], oda ment férjhez, ismert minket, és akkor volt nálunk még 1945-ben, akkor elmondta, látta, mikor vitték be a gázkamrába a nőket. Még voltak olyan nők megmaradva, akiknek volt rajtuk anyajegy, azokat elégették mind. Sári aztán elment Izraelbe. A saktert hamarabb vitték el, munkaszolgálatra, a családját egyszerre vitték be, mikor minket vittek, senki sem jött vissza.

1945–1946-ban mentem Bözödre, mert ott volt Márton bátyámnak a fia, ott lakott, és akkor azt mondta egy ember: „Kicsi Tóni, gyere be.” Elmentem be, azt mondta, hogy apám örömeiben iszik, hogy elvitték a feleségét. Na és akkor mikor hazajöttem ide, aztán elmondtam neki a „Miatyánkot”. Rákiabáltam. Aztán amikor agyvérzést kapott, azt mondta, hogy „Na, fiam, most már visszaadhatod, amit adtam” [Arra utalt, hogy most már ki van szolgáltatva a fiának. – A szerk.].

Kovács Oszkár anyám testvérének volt a fia, de anyám nem érezte, hogy a nagyobbik bátyám nem édesfia. Akkor tudta meg a bátyám, hogy nem édesanyja, mikor leszerelt a katonaságtól – valaki megmondta. Addig nem volt semmi probléma, örökké küldte a csomagot a katonaságba. Mind a két bátyám úgy jártak iskolába, se irka, se könyv, semmi. A hét osztályt kijárták [Bözöd]Újfaluban. Béla és Oszkár olyan tanulók voltak, hogy első. A bátyám, Oszkár elment inasnak a háztól, majd Dicsőbe [Dicsőszentmártonba] ment kereskedőnek.

Háború után Oszkár üzletet nyitott, kereskedő volt [Bözöd]Újfaluban egészen 1947-ig. Mindenfélét árult, cukrot és ezt-azt. Járt be ide, [Maros]Vásárhelyre, innen szerezte az árut. Vette pénzért a diókat, azt a jófajta diót, olyan nagyokat, éjjel törtük meg – még a zsebemet is megraktam dióval –, és hozta be, és kapott mindenféle árut a dióbéért. Annyi áruja volt, nem sokat állott az áruja. Jól ment neki, volt kocsmája is. Hanem aztán a kocsmá az örökké tele volt. Volt ital, én jártam egy faluban, vittem italt a hátamon, akkor voltam tizenhét-tizennyolc éves. Csókfalván [12 km (Bözöd)Újfalutól, ma Cioc, Trei Sate, azaz Hármásfaluhoz tartozó egyik falu. – A szerk.] volt egy köteles híd keresztül a Küküllőn, ahol két tízliteres korsóval az átalvetőben átmentem, a kezemben is öt litret, huszonöt litret vittem. Na és akkor mit kaptam? Kutyagumit, pedig bátyám volt... Az üzlet ment vagy négy, öt, hat évet. Aztán elvették az üzletet [lásd: államosítás Romániában], mert tulajdonképpen a falué volt, a községházé volt az üzlethelyiség.

1948-ban házasodott, a felesége egy havadtői [az egykori Maros-Torda vm.-ben lévő kisközség volt] fehérnép. Lőrinczi Erzsinek hívták. Az oroszokkal összeadta magát. Apám perfekt tudott oroszul, Erdőszentgyörgyön volt tolmács, és látta, hogy az oroszokkal mit csinált. Mondta, hogy „Ne vedd el, mert né, ilyen és olyan és minden”. Az oroszokkal jóban volt, és akkor a fehérnépnek vittek vagy öt vagy hat zsák lisztet az oroszok. [Bözöd]Újfaluban született egy gyereke Erzsinek és Oszkárnak, Kovács Laci. Már volt egy gyermeke, volt az üzlete, és én észrevettem, hogy jár oda a pap, a katolikus pap, Ráduly István. Összegyűjtöttem egy halom követ, és akkor mikor kiment ángyom, kővel megeresztettem a papot – ilyen feje volt, úgy megdobtam. Ángyomnak a mellét dobtam meg, el kellett menjen Erdőszentgyörgyre az orvoshoz. Onnan tudta meg a pap, hogy én voltam, hogy bementem [az üzletbe], mikor a pap elment, és mondtam a bátyámnak, aki elől árult: „Na menj, kérdezd meg [a papot], ezelőtt egy tíz-tizenöt perccel hol volt. Mondja meg.” Aztán úgy

mondta meg a papnak, hogy én dobtam meg. Másképp nem tudta volna meg, aztán azt mondta nekem a pap, hogy „Most megiszom a véredet”. Később Oszkárnak nagy funkciója volt, gestionar [üzletvezető] volt, jól ment az üzlet, beruházta magát bútorral, mindennel, egyszer csak valami hiányzott, és el kellett adjon mindent, mert ha nem, bezárták volna. Tudja, hogy hogy van, nem elég ennyi, hanem kell több. Ez úgy 1948 körül volt. Elköltöztek aztán Kolozsvárra, onnan Aninoasára [Aninósza bányatelepre], Petrozsény mellett, ott volt üzletes. Ott született egy leányka, Kovács Ildikó, aztán férjhez ment, volt itt vagy négy-öt éve, és siratta az apját. Bátyám ott halt meg, ötvenegy éves volt.

Senkivel a családból nem tartom a kapcsolatot. Engem nem érdekelt semmi, nem akarok hallani az ángyomról [Oszkár feleségéről], a fiáról semmit. Ők már keresztények, itt maradtak Romániában. Azt írta nekem az ángyom, hogy ha valami történik a családban, gondoljunk rá. Az történt, hogy a bátyámat ki kellett volna fizessem, amíg élt, háromezer lejt akart, és akkor bátyám meghalt Petrozsényben. És én elvittem hatezer lejt, és azt akartam, hogy írjam a nevemre az ők részüket [a házrészét], miután apám meghalt. Először a hármát nem vette el, vittem hatot, azt sem vette el, akkor én bepereltem őket. [Bözöd]Újfaluban, amíg a lakás ott volt, a bátyámnak a részébe adtam egy nagy istállót, és akkor a bátyám jött ide, ahelyett a csacsi fejemmel oda kellett volna hogy adjam a háromezer lejt, és menjünk a közjegyzőhöz, aláírta volna, és nem lett volna semmi pereskedés.

Kovács Béla bátyám arany gyerek volt, apám őt nem verte, alig egy kicsit szidta meg. Ő jó testvér volt. Volt katona a magyar hadseregben [a második világháború alatt], Prundon volt [ma Prundu-Bârgăului], ez Beszterce [Naszód] megyében van, én is jártam ott delegációban üres zsákért [a háború után]. Aztán jöttek be az oroszok, és akkor ment el egy csapat, és kinn volt a határon, és hallotta, mikor mentek el. Akkor a patakon keresztül egy román családhoz bement, átöltözött, ledobta a katonaruhát, kapott ilyen román harisnyát, inget, egy rossz bakancsot, és akkor mikor elfogták az oroszok, kérdezték, hogy „mi vagy?”. Azt mondja, román, és akkor elengedték. Ha azt mondta volna, magyar, nem engedték volna el. Aztán megnősült 1949-ben, itt, [Bözöd]Újfaluban, eredeti zsidó nővel, Nagy Piroskának hívták [az előző férje után Nagy]. Az anyja, Kovács Rózsika Gyergyószentmiklóson lakott, az édesapja, Kovács Mendel meghalt, és akkor leköltöztek [az anyjával] [Bözöd]Újfaluba, mert akihez költözött [Piroska], az embernek a felesége meghalt. Ő suszter volt, és összeálltak. Nagy Jakabnak hívták, volt egy testvére, Nagy Hermán, az is suszter volt. Aztán meghalt Nagy Jakab is.

Apám el akarta venni bátyámnak, a Bélának az anyósát, ő nem bánta volna. De a leánya nem engedte, a bátyám se. Egy hét múlva megfogták a vénasszonyt, hazavitték. Akkor azt mondta apám: „Az Isten ne mentsen meg a vándorlástól.”

Béla megvette a zsidó sakter lakását. Három gyerekük lett, itt születtek: Kovács Miklós, Ibolya és Eszter. Dolgozott, gyümölcsfákat oltott, ő kijárta a hét osztályt. Aztán jött a társas gazdaság [lásd: kollektív Romániában], és akkor brigádos volt a néptanácsnál, küldték leszerződni a cukorrépát, vagy ami volt. Aztán a bátyám leköltözött Erdőszentgyörgyre, nem bírta már, mert társas gazdaság volt, [és nem akart beállni,] és akkor kitették karikatúrába a bátyámat és ángyomat. Azt mondták nekem: „Na menj, nézd meg, ki van téve a bátyád.” Ott mentem el, hát tényleg ki voltak rajzolva. A falu közepén volt egy tábla, amire kitűztek mindenfélét, és az volt írva, hogy „Icürkám, picürkám, beállok, nem állok, ó, még várok...”. És az ángyomnak a fején kalap volt, és a bátyámnak kendő a

fején [A kor parasztellenes – és nem melleleg, patriarchálisan nőellenes – ikonográfiájában egy fejkendő férfi valószínűleg azt jelentette, hogy „a nő hordja a kalapot”, a férje pedig egy pipogya fráter. – A szerk.]. Nem akartak beállni a társasba, bevették kuláknak, mert a feleségének az anyjának volt birtoka.

Azután a bátyám beadta a papírt, és elmentek. 1964-ben mentek Izraelbe, az anyósával. A bátyámnak az anyósa, Kovács Rózsika is vallásos volt, tartották addig, amíg elmentek, és aztán ott még jobban. Hat évet élt a bátyám, amíg élt, írt, aztán meghalt. Megoperálták, hátul volt egy csomó [daganat], és belehalt. Negyvennyolc éves volt. A három gyermek ott van mind. És amikor Béla meghalt, ángyomnak a testvére írt levelet az apámnak: „Tóni bácsi, most kiveheti a szálkát a szeméből, mert a fia meghalt” [Úgy kell érteni, hogy feloldhatja az átkát. – A szerk.]. Az ángyom özvegy volt három évig, és hozzáment egy gyártulajdonoshoz, Pardes Hannában, ott nagy a narancstermés. Valameddig ott éltek együtt, aztán ángyom bánatában meghalt, agyvérzést kapott, mert akihez hozzáment, az meghalt, és annak a gyermekei kitették, pedig hagyott rá egy szobát.

Béla nagyobbik leánya, Ibolya asszisztensnő a kórháznál. A másik, Eszter hébertanár. A lányok nem írnak, pedig a kisebbik [Eszter] ott volt Magyarországon, és idejöhett volna, de nem jött. Miklós [Béla fia] okos volt, Erdőszentgyörgyön laktak, ott járt iskolába. Nagyon jó feje volt, és akkor katonai iskolába küldték, mikor kimentek. Rá egy évre Amerikába küldték eszmecserére. Ott volt, nem tudom, hány évet, és úgy jött ki mint őrnagy, nagy ranggal, aztán beállt a Bnei Brakba, a nagy vallásosok közé [Egy 2002-es izraeli felmérés szerint Bnei Brak egyike a legvallásosabb városoknak az országban. – A szerk.]. Valaki ott járt, mondta, hogy pénteken délután idegen be oda nem megy egész szombat estig. Fogalmam sincs, miért lett olyan nagy vallásos. Küldött nekem dollárt, küldött egy táleszt, két kápedlit. Egyiket elvesztettem, olyan szép kék volt. Van nekem még kettő, mind a kettő fehér, mondtam a leányomnak, az egyiket fesse meg kékre. [Miklósnak] Hét gyermeke van, a kisebbik fiú és hat leány. A felesége marokkói. Küldött nekem tíz dollárt borítékban [két ötdolláros bankjegyet]. Az első elköltöttem, a másodikat ellopták innen a házból. Bele volt csomagolva fehér papírba, és mikor mentem, hogy vegyem onnan, ki volt véve, és a fehér papír ott volt maradva.

Akik felszabadultak a háború után, visszaálltak zsidónak, a vallást csak otthon tartották, apám is, mind otthon tartották. Nem volt sakter se, de a könyvek megvoltak, tudtunk imádkozni. Annyit elfelejtettem, de amit a Tóránál kell, tudok olvasni, apámnak két könyve van, és sokszor kikeresem, amit kell, hogy mit kell imádkozni. Volt, amelyik maradt az unitáriuson.

Apámmal ketten voltunk. Vitt oda egy fehérnépet házvezetőnőnek, mosni és minden. Míg főzött, utálatos is, hogy mondjam, de megláttam, hogy rántott valamit [étel berántásáról van szó], és az orra belecseppent. Egy kerek hétig olyan beteg voltam, hogy azt mondtam apámnak, ha nem küldi el, megyek el. Elküldte, és akkor a testvérét hívta annak a nőnek, és azzal is csak úgy járt, akkor hívott egy másikat. Az is zsidó nő volt, de nem tudott főzni, mert az ura suszter volt, a vendéglőben ettek, a krumplit megfőzte, és úgy csinált gulyást.

Apám csúf volt, egy kerek évig ütötte a fejemet [a szó szoros értelmében – A szerk.]. El kellett menjek Szentkeresztbányára, Oláhfalú [Kápolnás(oláh)falú, Udvarhely m.] mellett, gyalog mentem. Otthagytam apámat, azt sem mondtam, bújj seggembe, semmit. Ott dolgoztam a vasöntödében, önteni a kályhát, vasalót, ezt-azt. Ott voltam egy évet. Apám ágáról volt rokon a tulajdonos. Az is valami székely származásúak voltak, nagyanyám ágáról kellett legyen rokon, tisztán nem emlékezek. Gyermekkoromban vitt apám [Székely]Udvarhelyre, szekérrel vitt fel valami árut, és

akkor onnan tudtam meg, úgy hívták azokat, hogy Bajcsik, és azok [Székely]Udvarhelyről elköltöztek Szentkeresztbányára. Akkor mikor odamentem, mert muszáj volt, a két fia – az egyik mozigépész volt, és a másik villanyszerelő – azt mondták: „Jól tetted, fiam, jól tetted!” – még ott is sírtam. Azt mondtam a [nagy]bátyámnak, adjál kenyeret, szalonnát, pedig jóformán addig meg sem ettem, a vallásért nem, mert nyugodjék, anyám nagyon kóseres volt.

Vonatra tizenhét éves koromban ültem először, mert jöttem haza Szentkeresztbányáról, 1948-ban, vagy lehet, hogy több voltam [21 éves volt. – A szerk.]. De sokat nem ültem ott, mert Erdőszentgyörgyön összeszedtek, [és elvittek] Bakóba. Erdőszentgyörgyön volt egy Mordéháj Elemér nevű, ő szervezte az ifjúsági cionista csoportot, akik ott voltunk felkészítéssel a bakói kibucban. Az vitt hatunkat, három fiút, engem, Kovács Mihályt és Lajost [Béla bátyja feleségének a testvérei] és három leányt. A három leány, ez is Kovács família volt, de más. Volt Kovács Teréz, Helén és Mariska. Azok tizenegyen voltak testvérek. A nagyobbik fiú 1940 előtt ment ki Izraelbe [Palesztinába], és a másik fiú, egy évvel idősebb, mint én, újságszerkesztő volt Kolozsvárt [Kovács Andrásra, a „Vallomás a székely szombatosok perében” könyv írójára utal itt Kovács Pál Sámuel. – A szerk.]. Helén később hozzám ment egy szombatoshoz, és a szombatos nagyon durva volt vele, és csinált négy gyermeket vele. Dicső[szentmárton]n felül, Királyfalván voltak, leköltöztek Dicső[szentmárton]ba, és ez a Helén a vonat alá dobta magát. A nagyobbik testvére Izraelből segíti a négy gyermeket.

Hét hónapot voltam csak Bakóban. [Bözöd]Újfaluból csinált csoportot, voltunk vagy harmincan [Bakóban]. Nagyvárad, Medgyes, románok is voltak Olténiából. Tanultuk a hébert, héber éneket, aztán ott egy nagy kert volt, és a kertet kellett kapálni, hát minket nem kellett tanítsanak. Ez az Elemér tanított, pedig ott, Erdőszentgyörgyön egy úri családnak a fia volt. Ügyes, tanult fiú volt, aztán volt – azt már nem ismertem, annak a nevét –, aki főnök volt. Odatettek engemet, hogy gondozzam a tehenet. Én biza untam, és azt mondtam, hogy adják át másnak. Aztán így jártam a deszkagyárba, mindenki fiú dolgozott, de leányok egy sem, nem jártak munkába. Ami pénzt adtak a gyárban, azzal tartottuk fenn ezt a kibuct. A leányok közül is voltak nagyleányok, vénleányok, vagy négyen voltak, és a többi fiatalabbak. Volt egy fiatal, tizenennyolc éves, az bement a vécébe, felállott a vécére, a villany hozzáért a hajához, és ott halt meg a vécében, megfeketedett, elégett.

Felbomlott a kibuc, és mindenki hazament. Előttünk vittek el egy csoportot, kettőt is Izraelbe [Palesztinába], minket nem vittek el. Voltunk vagy harmincan, pedig jó lett volna, ha elvittek volna. Adtak bakancsot, adtak ruhát. Így aztán hazakerültünk. Kovács Mihály, a bátyámnak a sógora, de nem voltunk rokonok, olyan rossz jegyet vett, hogy Mádéfalván letettek engemet a kontrolok, elvették a buletint [személyazonosságát]. Akkor jöttem gyalog [Bözöd]Újfaluba, haza. Apám elindult, elment Bakóba, mert írtam, hogy né, bomlik fel, ment előmbe, és elkerültük egymást Csíkszeredában. Jöttem, volt valami olyan patakféle, Gyimesen túl, odajött egy öregasszony, olyan magas, szálas asszony volt, azt mondja nekem: „Ce iești, romano catolic?” [Mi vagy, római katolikus?] Hát nem tudtam jól románul, mondom neki: „Eu sunt unitarie.” [Én unitárius vagyok (hibás románsággal).] Gondolkozik, és akkor: „Nu știi românește?” [Nem tudsz románul?] Mondom: „Puțin.” [Kicsit.] Hát [Bözöd]Újfaluban egy szót sem tudtam, csak írni és olvasni, mint a vízfolyás. Öt osztályt jártam a románba, de nem értettem, hogy mit olvasok, mit írok. És akkor láttam az öregasszonyt, a fejével intett, ott még valaki kellett legyen, azt úgy küldték, mert volt egy hátizsák a hátamon. Volt egy bicskám, és valahogy kivettem a zsebemből, és gondoltam, ha valami történik, hát ütöm bele a vénasszonyba, de a többiek ott kikészítettek volna, biztos. Aztán elment a

vénasszony, egy kicsi vonat járt fel a hegyek közé, és akkor felmentem a kicsi vonattal Csíkszentgyörgyre [16 km Csíkszeredától], és ott megháltam. Hát olyan helyen háltam meg, hogy isten őrizzen, úgy megteltem bolhával, hogy mikor Csíkszeredán átmentem, és onnan mentem [Székely]Udvarhely felé, volt egy erdő, ott tiszta csurdéra levetkeztem, úgy ráztam ki a bolhákat valahogy. Másnap reggel apám is hazakerült.

És akkor öt hónap múlva kaptam egy behívót, azzal bennmaradtam katonának, de amíg nem kaptam meg, addig dolgoztam Dicső[szentmárton]ban. Csinálták az utat Medgyes felé, és a két sógorom, Béla bátyám feleségének a két testvére, hárman voltunk Dicső[szentmárton]ban, ott dolgoztunk, és aztán ők elmentek Izraelbe, mind a ketten. Még volt egy fiú, mind a hárman elmentek Izraelbe, nem sokat ültek, valamennyit ültek, és onnan elmentek Németországba.

Turnu Severinbe és Rădăuciban, Suceva megyében voltam katona két évig. Apám nem küldött csomagot, mert elment Izraelbe. Apám 1949-ben ment ki Izraelbe, egyedül, eladott mindent, kapott pasaportot [útlevelet], és elment. Volt két jó tulok [ökor], eladta a két tulkot, eladta a gabonát, a holmit, egyet s mást eladott. A házat és a földet nem. Nekem hagyott az öreg egy véka törökbúzáat [kukoricát].

Április 26-án, 1952-ben leszereltem. Nem mentem [Bözöd]Újfaluba, hanem elmentem Aninoasára, Petrozsény mellett, ott volt a bátyám kereskedő, gestionar volt. Hosszabbítottam a jegyet, és úgy elbeszélgettünk. Mikor elmentem Petrozsényba, a vonatom elment, a bátyám adott egy inget nekem, akkor azt az inget eladtam, annyi pénzt kaptam, hogy vonatra elég volt, még maradt egy lej. Egyenesen jöttem ide, [Maros]Vásárhelyre. Itt volt az unokatestvérem, Bözsi, Márton [nagy]bátyámnak a leánya. Geres Feri volt a férje. A vonattal megérkeztem, elmentem oda, mert azelőtt megtudtam, hogy hol lakik. A Szentgyörgy utcában, a kórházon innen, és mikor bementem, azt mondta, az éjjel itt aludhatsz, de többet nem. Az unokatestvérem mondta, olyan rosszféle volt. A férje nem szólt semmit. Nem volt gyerekük. Akkor május elseje volt, volt a főtéren a felvonulásért a tribün, és a tribün alatt aludtam két éjjel. Azzal az egy lejjel, ami maradt, vettem egy veknit. Még volt, aki adott, mondtam, most szereltem le, nincs még pénzem.

1952-ben, mikor leszereltem, akartam menni a szekuritáthez börtönőrnek. Ott volt egy katona barátom, ő mondta. Akkor adták a papírt, hogy mit vegyek ki a közjegyzőségtől [Székely]Udvarhelyen. Tiszta gyalog innen [Marosvásárhelyről] mentem, gyalog vissza. A Frida keresztanyám mondta, hogy „Hadd el, fiam, egyik lábad a börtönben, és a másik a pușcăriában [román: börtönben], ha valamelyik elszökik”. Kóboroltam három vagy négy napot, a sörtöltődében is, onnan elmentem, mert felfogadtam, hogy én miért legyek részeges, mért szokjam meg, inkább elmentem onnan. Aztán kerestem kovártélyt, és olyan kovártélyt kaptam, az isten őrizzen, a kuffert feltörték, volt élelem, minden. Aztán kezdtem menni dolgozni, és aztán volt pénzem. Egy pár napra, miután kezdtem dolgozni, elmentem [Bözöd]Újfaluba, a bátyámhoz, Béla bátyámhoz. „Na – azt mondja – jó, hogy jöttél!”, mert éppen a sógora érkezett oda. Mondtam a bátyámnak: „Hallgass ide, apámtól nem maradt semmi?” Azt mondta, hogy „Hát, egy véka törökbúzáat hagyott neked”.

Apám öt évet ült Izraelben, 1955-ben jött vissza. Dolgozott a gyümölcsösben. Az öreg szeretett dolgozni, de aztán ott is folytatta a szabóságot. Pedig ott a zsidók csinálnak elegáns mindent, de ott kapott munkát. Azt mondta apám, hogy ha én ott lettem volna, akkor nem jött volna vissza, mert akkor nem unta volna magát. [Bözöd]Újfaluba jött vissza, együtt lakott egy Csukor Róza nevű nővel, de nem házasodtak össze. Ő is zsidó volt, nem volt deportálva, kapott igazolványt [hogya]

átkeresztelkedett]. Az ura meghalt már előtte. A testvére, Csukor Mózsi gazdálkodó volt. Ezeknek is sok földjük volt. Apám azért is akarta, mert ennek az asszonynak volt földje. Akkor apám kezdte használni. Sokat nem ült apám a nővel, mert megzavarodott a nő. Elvitték Dicső[szentmárton]ba [Itt van a környék ismert idegszanatóriuma, az idők során jelző értéke lett a helységnévnek a környéken, a mai napig is a bolondok házával asszociálják. – A szerk.], aztán a járványkórházba vitték, ott halt meg. 1959-ig ült [Bözöd]Újfaluban apám, szabósággal foglalkozott. Egyszer megkerestem, vittem a fiamat is, aztán többet nem mentem, mert ő jött be [Marosvásárhelyre]. Hetven éves lehetett az öreg, mert tíz évet tartottuk.

Aztán a malomban dolgoztam, a Sörház utcában [ma Sinaia utca], de csak másfél évet voltam, mert a malmot lebontották, elvitték Kolozsvárra, akkor mondtam a főmolárnak, Sólyom Jánosnak hívták, hogy „Van hely nekem?”. Azt mondta, hogy „Öt perc múlva megmondom”, és már lépett, és mondta, „Na, holnap reggel jelentkezzen”, úgy aztán onnan jöttem nyugdíjba, innen, a Kossuth utcából. Az igazgató, Schwartz Mendel az zsidó volt, az is elment Izraelbe, 1963, 1964-ben. Kérdezte, hogy „Hova való?”, hát innen, né, Bözödújfaluból, és már tudta is. Kihallgatott mindent, fülitől farkáig, aztán minden trimeszterben ötszáz lej prémiumot adott nekem. Aztán elkaptak, hogy ki akartam vinni a malomból egy tarisznya lisztet. Bevittek az irodába ehhez a Schwartzhoz, „Na – azt mondja, kacagta – aztán többet ilyent ne csinálj!”, de ő tudta úgyis, hogy mindenki csinálja. A káderest megláttam, a hóna alatt vitte a lisztet a tarisznyával, és akkor én is kezdtem. Harminc évig dolgoztam ott.

Eléggé kerestem, gondolkoztam, hogy zsidó lányt vegyek feleségül, nem kaptam. [A katonaságkor] Rădăuți-on a főtéren láttam egy jó zömök leánykát, nem volt magas. Kértem, hogy „román?”.. „Nem”, azt mondja [románul], mert nem tudott magyarul, én is csak haraptam a szót románul. Kértem, hogy „Evreu?” [román: zsidó], na igen. Na menjünk, egy kicsit sétáljunk, elmentünk sétálni, mondom, én is az vagyok, született zsidó vagyok. Ő azt mondja, „Na, jövő vasárnap elviszem apámhoz, a szüleimhez”. Aztán csak nem mentem el, nem akartam ott maradni, odaragadtam volna. Hanem vártam, hogy szereljek le. De jó is lett volna... [Bözöd]Újfaluból el voltak menve [a zsidó lányok]. Egyet akartam, de férjhez ment Csopolára egy magyar fiúhoz. Pedig mikor leszereltem, kérdezte a bátyámtól, hogy vajon nem akarok nőszülni. S azt mondtam, ötvenéves korig nem nőszülök, s a másik évben megnősültem, muszáj volt. Olyan helyen voltam kovártélyban, hogy annyi ruszli bogár volt, hogy el kellett költözzek. Efraimnak a felesége, Frida volt a második keresztanyám. Náluk laktam egy hónapot, mielőtt megnősültem. A Dózsa György utcában, pont a Vinalkohol [Vinalcol nevű cég épülete. – A szerk.] mellett, ők haszonbérben voltak, nem volt a sajátjuk. Aztán elmentek Izraelbe. Volt egy leányuk, nyolc-tíz éves, mikor mentek.

1953-ban nőszültem meg. A feleségemet Sükösd Irénnek hívták. Irén falusi volt, itt dolgozott a városban, a kertészetben. A főtéren megszólítottam, és aztán beszélgettünk. Aztán egész karácsony előttig nem beszélgettünk. Karácsony előtt egy héttel találkoztunk, és elvitt a nénjéhez, mert ő kovártélyban volt ott. A főtéren lakott. Rózának hívták, az ura után Bakó. Elég az hozzá, találkoztunk, és újév első napjára elmentünk [Székely]Csókába [17 km Marosvásárhelytől] a szüleikhez, és akkor meg is kértem. Az anyósom testvére is ott volt, odakerült, mert ott már kisebb volt a falu: „Na, jönnek Kovácsék, már jönnek.”

Aztán ott volt egy zsidó család, valami Efraim, nem tudom már a másik nevét, és az mondta el, hogy én zsidó vagyok. Egyedül volt, nem volt gyermeke, ott a faluban gazdálkodott, földműves,

volt sok földje. Ez úgy 1952-53-ban lehetett, még mielőtt a leánykérésre került volna a sor. Neki volt még egy testvére a városban [Marosvásárhelyen], Efraim Lajos, onnan tudta. Az elvitt oda [Székely]Csókába, hogy segítsen, hogy hozzunk egy szekér herét, és akkor úgy mondta meg, hogy én zsidó vagyok. Akkor, amikor megkértem, én akkor is azt mondtam, hogy én zsidó vagyok. „Ha akarja, adja [a lányt], és ha nem, fújja fel!” – ezt mondtam apósomnak. Akkor mikor megesküdünk, valamennyi időre hallottam valakitől, hogy az anyósom azt mondta a feleségemnek, hogy „hagyd el ezt a zsidót”. Azt mondta nekik, hogy semmi közük. Nem tartottunk esküvőt, jóformán még ebéd se volt. Nem volt vallásos esküvő, hanem csak polgári. Irén elemi iskolát végzett, a kertészetben dolgozott itt, a városban. Aztán megtanulta, és varrta itthon a kesztyűt. Még én is segítettem.

Miután összeházasodtunk, kovártélyba költöztünk hét évet, a Szabadi utcába. A leányom 1953-ban született, Kovács Ibolya, Sándor, a fiam 1955-ben született. Egy kicsi kuckóban voltunk négyen, egy szoba-konyhában, fürdőszoba semmi. A lakáshivataltól kaptunk kiutalást, úgy szerezte valaki. Húsz lej házbért fizettem a házigazdának, nem volt drága. Bertának hívták a házigazdát, ő a lányával és a fiával lakott, és még volt három lakó. Fával tüzeltünk.

Szabadságon nem voltunk sehol, soha. Én voltam kezelésre Oláhszentgyörgyön és Slanic Moldován ivókúrára. Volt kilenc forrás. Meg volt számozva, aztán az orvos megmondta, hogy melyiket ihatom. Sok volt a savam. A feleségemet nem vittem a gyermekekért. Kire hagyja? Szórakozni elvittem egyszer színházba, mert szerette.

Apám mondta, beszélgettünk, hogy „Hát fiam, aztán úgy határoztam, hogy megyek hozzád”. Be akart jönni, mert spekulált, mert neki volt pénze, Izraelből volt dollárja, vagy nem tudom, mi. A CEC-ben [takarékszövetkezet románul] tartotta. Bélával már haragban volt, mert az anyósát nem akarta engedni, hogy apám vele lakjon. És akkor apám rám íratta a házat, elmentünk Székelykeresztúrra [nem ott voltak a papírok, hanem csak egy közjegyző kellett], egy közjegyző hivatalosan tette a nevemre. Apámat behoztam 1959-ben, olyan szigorúság volt, hogy nem lehetett senkit behozni, és én behoztam ide, hozzám, Erdőszentgyörgyről hoztam egy orvosi igazolást, hogy beteg [lásd: a szabad helyváltoztatás korlátozása Romániában]. Akkor még a régi ház volt. És akkor azt mondta az apám, „hát a fiam olyan lágy [természetű], hogy nem épít”. Hát hová építsek? Az öregot hova tegyem? Negyedmagammal voltam elől. És akkor idejöttek ötön, a néptanáctól, milícia, hogy én hogy hoztam be apámat. Pont tíz évet volt itt [az apám]. Apám mikor idekerült hozzánk, elment a közjegyzőhöz, és visszavette a nevére [a házat], ilyent csinált nekem. Akkor mit jártam, amíg visszakerült nekem a nevemre. Elmentem Erdőszentgyörgyre, kivettem azt a hivatalos telekkönyvből, hogy az enyém volt. Így aztán kaptam meg.

Aztán [Bözöd]Újfaluban a házat eladtuk tizenegyezer lejért, és annyival vettük meg itt, ahol most lakunk. 1959-ben ez régi ház volt, lebontásra volt előirányozva, nem lakott senki benne. Rossz kerítés, sem kút, semmi. Valaki szerezte meg, ezzel foglalkozott, tudta, hol van üres lakás. Két öregasszony lakott benne, de nem ők voltak a tulajdonosok. És a két öregasszony kiment [elmentek], és maradt a lakás üresen. És akkor ezt, amikor megvettem, a tulajdonos Kolozsvárt lakott, magyar ember volt. Megvettem, de nem akarták kiutalni, hogy demolálva lesz [le lesz bontva]. Akkor elmentem, nekifogtam aláfalazni. Mikor annyira kifalaztuk apósommal, akkor kijöttek, valaki feljelentett a néptanácsnak, hogy én megvettem ezt a házat, és aláfalaztam. Az illető mikor kijött a néptanáctól, azt mondja: „Mondja el, hogy és mint vette.” Aztán akkor

falasztuk, még a gerenda aljáig volt egy fél méter. Az illetőt leültettük idebe', adtunk neki pálinkát, és megrészegeedett, és akkor elmondta, hogy ki jelentett fel a szomszédból, két szomszéd.

Egyszer jött ez az Efraim látogatni, már apám vissza volt jöve Izraelből, és apámmal nagyban voltak, és azt mondta [nekem]: „Hallgass ide, add be a papírt... Felteszlek a repülőre, egyenesen Svájcba, nem kerülnél Izraelbe.” Én megcsináltam, a család nem tudta. Aztán annulálták [érvénytelenítették] a papíromat, ez a mocskok [az egyik szomszéd], mert akkorjában jártak véleményt kérni a szomszédoktól, én pedig nem vétettem semmit, mégis... Valamit mondott, hogy na, ez az ember nem fog visszajönni, és ez elég volt. Úgy kértem, hogy megyek látogatóba, mert a bátyám ott volt. Ez 1965-ben volt, rá egy évre, hogy a bátyám elment, gondoltam, hogy elmegyek látogatóba, és ott maradok, aztán majd jönne a család is.

1975-ben kezdtem építeni. Mikor kellett vakoljunk, a varrógépet el kellett adjam, egy nagyon jó Singer, az apámé volt, nem volt pénzem. Dicső[szentmárton]ba vitték el a gépet, háromezer lejért. 1976-ban megbüntettek ötszáz lejjel, hogy miért vakoltam le ezt a lakást [Ez a ház az 1970-es években Ceaușescu kezdeményezésére beindított város- és falurendezési program idején lebontandó háznak számított, ezért nem volt szabad felújítani. Lásd: szisztematizálás Romániában. – A szerk.]. És akkor elmentem az igazgatóhoz, hogy „Uram, törölje el, mert – mondom – hát, ha maga olyanban lakna, mint én, akkor biztos, hogy nem így beszélne”. Hát azt mondta, hogy nem kértük, hogy építsen. Aztán az ötszáz lejt a malomban lehúzták [levonták]. A fizetésem akkor kétszázhetven lej volt.

Apám spekulált, mindegyre fehérnépezett, hozta ide a fehérnépeket. Idehozott Aradról egy hetven évest, arra emlékszem, egy fehér hajú nagysága volt, és mind írta a levelet, hogy jöjjön ide. Zsidó volt, együtt voltak Izraelben, ott ismerte meg. Az asszonynak Aradon volt lakása, ő is visszajött. És akkor apám írta, hogy jöjjön ide, mert van két szoba, konyha. Mikor a néni idejött két bőrönddel, megáll az ajtóban: „Hát hol van a két nagy szoba?” Hallgatott az öreg. És azt mondta: „Te ilyen hantás vagy, elcsaltál ide...” – aztán kipakolt mindent, azon éjjel már az öregasszony nem aludt apámmal. Volt az öregnek szabóasztala, ilyen hosszú szabóasztal, és akkor apám kellett aludjék azon az asztalon. Ez úgy 1967-ben volt. Nem tudom a nevét, nem is érdekelt egyáltalán. Mondom a feleségemnek, ez is egy nagy dillós [nem normális] fehérnép. Aztán azt mondta apám [az asszonynak], na kötök a lábadra útilapit, és azzal visszamész. Kérte: „Fiam, kísérd el Kocsárdig az öregasszonyt.” Visszapakolta a két bőröndöt, és szépen elment.

Apámmal a feleségem nem egyeztek. Apám megütötte egy fakanállal. Aztán volt egy sárga nyelű bicskája, és felemelte, hogy szúrjon meg apám, és én kicsavartam a kezéből, kiesett, és akkor kiáltotta a feleségem, hogy „Segítség, segítség!”. A szomszédasszony beszaladt. Vagy három-négy napig nem beszéltünk, és feljelentett az öreg. Behívott a békéltető bizottság. Aztán nem mentünk be, hanem megszólítottam, és megittunk két deci pálinkát, aztán elmentünk a bulvárdra, és megettünk egy kiló citromot, azután egy dinnyét, azzal hazajöttünk, kibékültünk. Olyan szigorú volt apám, hogy borzasztó.

Minden héten mentem a bátyámhoz. Ahányszor hazajöttem, mindig össze volt veszte a feleségemmel [az apjáról beszél], én mindig békítettem ki, nem akartam, hogy harag legyen. A konyhában lakott, szabósággal foglalkozott utolsó percig. Női ruhát varrt, azt szerette, jó szabó volt. Nem kellett fizessen adót, mert hetvenen felül volt már. Nem volt nyugdíja, de dolgozott, és kapott pénzt, nálam kosztzott. Azt hiszem, 1967-ben jelentkezett be csak a hitközséghez, addig

mind járt a szombatosokhoz. Aztán odament egy szombatos asszonyhoz, és megesküdtek, a Csíki utcában laktak, nem messze innen. A szombatosok temploma itt van mindjárt a mi utcánk végében. És akkor apám mind jött ide, és panaszkolta, hogy hát mind' fokhagymalevest főz a vénasszony. Nem tudom pontosan, úgy egy évet lakott ott, és akkor elment, beadta a válást, ezer lejtébe került. Elválasztották egy-kettőre. Nyolcvanegy éves volt apám, mikor agyvérzést kapott, azután két hétre rá meghalt. Nem a zsidó temetőbe van eltemetve, hanem Remeteszegen. Én úgy akartam, hogy oda temessük [a zsidó temetőbe], csak a petrozsényi bátyám nem akarta, az unitárius pap temette el.

Úgy 1955-ben mentem a reformátusokhoz. Mondom a református papnak, Juhásznak hívták: „Tiszteletes úr, né, át akarok állni unitáriusból a reformátusba, mert a feleségem református, tessék megnézni a doszárt [dossziét], hogy be van írva.” Hát azt mondja: „Öt hónapig járjon a templomba, meglássuk, milyen templomba járó lesz.” Na jó, nem mentem többet oda, hanem karácsony előtt egy héttel elmentem a paphoz, és ezer lejt vittem. „Na, tiszteletes úr, írja át.” És mikor látta az ezer lejt, mindjárt vette a papírt, megírta, és át van véve, református, elvette az ezer lejt, de bont [számlát] nem adott. Akkor hazajöttem, és mondtam a feleségemnek, hogy elvette [a pénzt], és bont nem adott. Nem baj, de higgye el, nekem sem esett jól, miért nem adott bont. Hát legyen boldog. Mi jött, mi nem, az isten elvitte, meghalt, mert még valakinek kellett volna prédikáljon, az is megátkozta. Én csak annyit csináltam, hogy felnéztem [az égre].

Aztán apám ismerte ezeket a [zsidó] hitközségből, és felvette velük a kapcsolatot. Én is akartam menni, de azt mondták, hogy hát ha bevesszük magát, nehogy két-három hónap múlva siránkozzon, hogy adjunk valamit. És akkor nem mentem többet. Aztán vitt mindig, volt egy asszony, aki főzött csólentet pénzért az apámnak. Minden szombaton mentem apámmal „Na, gyere, fiam, én fizetem!”, a Knöpfler Vilmos utcai templommal szemben lakott a nő, aki a csólentet csinálta [1927-ben épült az ezer embert befogadó ortodox zsinagóga a mai Bräilei utcában. A második világháború után hívek nélkül maradt az épület. – A szerk.]. Körülbelül olyan 1976-77-ben be akartam állni [a hitközséghez]. Nekem azt mondták a templomban [a hitközség irodájában], három nő volt ott, mondom, állok ide be, [Bözöd]Újfaluból vagyok, akkor a nők kérdezték: „Hát maga zsidó?”, kérdi az egyik. „Meg van metélve?” Mondom: „Itt van, né... Mutatom...” „Jaj ne, ne tessék...” Akkor nem vettek be tagnak. 1997-től lettem hivatalosan tagja.

Párttag nem voltam, de élmunkás, az voltam. Ki voltam téve a főtérre az élmunkások táblájára... Kaptam három-négy csillagot [kitüntetést], jól dolgoztam. A főnök azt mondta: „Nézzétek meg, ez valami zsidó kell legyen.” Mert az én váltásomban ügyeltem, jelentettem, hogy a liszt nem jó. Már jelentettem a főmolnárnak vagy a mesternek, akkor ezek [akik meghallották a jelentést] besúgták az igazgatónak. Kellott ügyelni, hogy a csoport jó minőséget csináljon és többet, mert a szerint volt a prémium. Hatan-heten voltunk egy csoportban, én csak munkás voltam. A molnár elég okos volt, azt kérdezte tőlem – s a hátam mögött állt egy pasas, nem tudom, miért: „Miért olyan gyenge a liszt?” Mondom: „Főmolnár úr, hallgasson ide, én mondom meg?” „Mondja meg bátran.” „Miután lett a kombájn után, kévébe kötötték, a búza nincs kiszáradva, és viszik be a silóba [= gabonasilóba], és olyan hamar átmelegszik, ideje nincs, hogy kiszáradjon. A burján [a gaz] nem megy ki, idegen anyagot átvesz a búza, és ezért gyenge a liszt.” Azt mondta az a hátam mögött – megfogta a galléromat –, azt mondja: „Ha nem maga volna, akkor eddig maga már el lenne vite, a szekuritáté elvitte volna.” Detektív volt. Mutatta: „Hallgasson.” Azóta úgy betettem magamba, sehol nem mondok semmit. Ha ez nem ismer, akkor szépen ülhettem volna, vagy kivégeztek volna.

Én is hallottam, hogy elkaptak valakit, de az soha a bűdös életben vissza nem jött. Nem ismertem, de az igaz volt, hogy gyűlés volt egy faluban, nem messze innen, és a gyűlésben a párttagok kint voltak [részt vettek a gyűlésen]. Kérdezték, ki akar hozzászólni. Felállt Jóska bácsi: „Annyit akarok mondani, hogy nincs olaj, nincs cukor, nincs ilyen, nincs olyan, és nekünk miért nem adnak?” Jól van, Jóska bácsi, jól van, leülhet. Tíz perc szünet volt. Mikor a szünet lejárt, mikor bementek a népek, akkor azt mondták: „Jóska bácsi nem volt” – az azt jelenti, hogy elvitték. Ezt beszélt el valaki nálunk a malomban, onnan volt a faluból, elmesélte, hogy hogy történt, hogy nem jött vissza az ember soha.

Akkor is úgy volt, hogy élelmet, tyúkot vagy tojást kellett adni, csúsztató ajándéknak, hogy [az embert] felvegyék dolgozni. Mikor a fiát be kell valahova rakni, adni kellett valamit.

Volt egy kollégám, az ajtónak a lyukán kinéztem, és láttam, hogy aki átveszi a zsákot, a zsebébe tette a pénzt, és átvette a rossz minőségű búzát. Ketten válogattuk a zsákot, elvette a rossz anyagot és a pénzt is. Ó, mondom, „Bácsi, nekem is kell”. „Idefigyeljen, ne szökdössön!” [= ne ugráljon]. S akkor hát – látja, Isten van az égben –, mi van az, hogy igazságtalan, megdöglött. Mert fertőtlenítettek a malomban, de azért ő bement, és jól lakott azzal a méreggel, és hat napra megmurált.

Az illető, aki engem elárult, az marosszentgyörgyi volt, falubeli a portásnak. Mikor elárultak, akkor az volt a baj, hogy nem volt ott az igazgató, nem tudott beleszólni, mert az őrmester ott volt a kapus szobában. Másfél kiló liszt volt nálam [amivel ki akart menni Kovács Pál Sámuel a malomból – A szerk.], de mindenki ezt csinálta. Mikor letárgyalták a törvényszéken, ez egy olyan zárt tárgyalás volt, csak én voltam, a két ügyvéd [helyesebben: Kovács Sámuel ügyvédje és az ügyész], a bíró és a mester. Azt kérdezte a bíró az ügyvédtől: „Van valami mondanivaló?” „Nincs.” A másiktól. „Nincs.” Mégis kiküldtek két hónapra, hatvan napot töltöttem a [maros]vásárhelyi börtönben. Aztán visszavettek rendesen dolgozni. Ha olyan lettem volna, nem vettek volna vissza. De jól dolgoztam, élmunkás voltam.

Sándor fiam Remeteszegen [Remetea, Marosvásárhelytől 6 km-re fekvő település] járt iskolába, nyolc osztályt. Aztán odaadtam asztalosinasnak, de nem maradt ott. Akkor elvittem magammal, a Kábelgyárnak a káderesét [lásd: személyzetis] ismertem, s azt mondtam neki, hogy legyen szíves, vegye fel a fiamat, mert nem akarom, hogy tekergő legyen. Két nap múlva fel is vette. Aztán a forradalomkor [1989-ben] otthagya a kábelgyárat, mert sokan kimentek onnan [külföldre, vagy elmentek a vállalatától]. Aztán megcsinálta a sofőrséget. Megnősült. A felesége Adorjáni Jutka, és lett neki három gyereke, két leány és egy fiú. Kovács Ildikó 1981-ben született, azután Tündi, ő körülbelül 1985-ben született, a fiú, Róbert Sándor farkasszájjal született 1988-ban. Megoperáltak háromszor. Ildikó és Tündike kint van Magyarországon, ott dolgoznak. A lányom Moldován Ibolya a férje után. Neki két gyermeke van, Mihály 1976-ban és Gyöngyi 1978-ban születtek.

Én elmondtam a gyermekeknek mindent, kijelentettem a leányomnak és a fiamnak is, hogy az Isten megver titeket, hogyha nem a zsidó temetőbe temettek el. Ők konfirmáltak a református templomban, és engemet is akartak, hogy konfirmáljak már vénségemre. Mondtam, hagyjatok békét nekem, aztán a gyermekek ott konfirmáltak, az unokák is.

Irénke, a feleségem 2002-ben halt meg, hat hétig volt a kórházban. Hat hónapig kellett a szájába adjunk ételt. Én főztem s még a leányom is. Nem volt rossz asszony, a szomszédok hoztak levest,

mártást puliszkával, mert nagy puliszkás volt.

1976-ban volt az első szívinfarktusom, aztán egy-két évenként. Mikor a Lenin utcában a mentő vitt be [a kórházba], „Né, Kovács bácsit megint hozzák”. 1992-ben tették be ezt a műszert [a szívritmusszabályzót]. Betegnyugdíjban voltam [azaz leszázalékolt, rokkantsági nyugdíjas], és akkoriban a lent vetették be ideki', a kollektív mellé, itt a hegy alatt, a temető alatt. Négyen raktuk a lent és őriztük. A makfalvi lengyáré [Ma az Inmur cég tulajdona a lengyár. – A szerk.] volt, Makfalvára vitték, oda szállították, itt gyűjtötték össze. Akkor abból [a pénzből] tudtam csinálni a kerítést, abból vettem szőlőprést, abból vettem szőlődarálót. Nem hagytam magam, mentem, akkor jól bírtam. A kollektívnek volt krumpli vetve. Elmentem, segítettem, mint ide a túlsó kapu, annyira volt, kaptam egy-egy jó veder krumplit, hogy besegítettem, jó nagyokat, volt vagy két-három véka. A szakaszban, ami egy nagy kazal volt, ahova a lent tették száradni, csináltunk egy bunkert, ahová betettük a fákat, oda betettem a krumplit, és másnap éjjel az egyik pasas elvitte. És a másik is hozzányúlt. Ez abban az időben volt pont, mikor kijöttem a klinikáról, és betették a gépet [a szívritmusszabályzót]. Addig a feleségem járt ki helyettem örnek. Akkor kimentem reggel, mikor ők váltották egymást. „Na, ha a pityókámat elvittétek – azt mondtam –, a fennvaló Jóisten ami a legdrágább, azt vegye el.” El is vette, mind a kettőt. Meghaltak.

Úgy hat-hét évvel ezelőtt körülbelül [1997-98 körül] bementem [a hitközséghez], B. K. felvilágosított, hitközségi tag. Ő tudta, hogy zsidó vagyok, mert elmondtam, mikor a csomagját vittem a piacról. Ott ismerkedtünk meg. Ő mondta, hogy Magyarországról adnak pénzt [kárpótlást], akiknek Auschwitzban meghaltak a rokonai. És akkor megcsinálta nekem ezt a papírt, és [Bözöd]Újfaluból hívtam tanúnak kettőt, mind a kettő keresztény, de hát ismertek jól, elmondták, hogy tudják, hogy elvitték [az édesanyámat és Esztert], de vissza nem jöttek. Elmentem [Bözöd]Újfaluba, és a leánytestvéremnek és az apámnak a keresztlevelét [Nyilvánvalóan a születési anyakönyvi bizonyítványra gondol. – A szerk.] kivettem, és az anyámét nem kaptam, mert nem volt meg. Elmentem Grünhöz [Grün László, a hitközség pénzügyi titkára, a Centropa vele is készített interjút. – A szerk.], mondom, B.-né küldött, ő mondta, hogy a magyaroknak [a magyar államnak] kell csinálni papírt, hogy kapjak anyám után [kárpótlást]. Akkor örvendtek is, mert nőtt a létszám. Aztán kezdtem menni oda, kaptam csomagot, ruhát. Vagy két éve kezdtem kapni gázpénzt. A magyaroktól kaptam [kárpótlást] 1997-ben, és most ígérik, hogy most egyszerre fogják adni, azt mondták, nem csipbe-csupba.

Nekem mindegy volt [a romániai 1989-es forradalom], de azért jobb lett volna, ha úgy maradt volna, mint Ceaușescu idejében. Én dolgoztam harminc évet, de semmi hiány nem volt. Most ha valaki bemegy a patronhoz, megfogja, kiteszi rögtön. [A lányát is kitették, régebben nem volt ennyi munkanélküli.]

Van egypár csirkém, egyéb gondomat levettem mindenről. Mikor apámat idehoztam, hoztuk a mentagyökeret, és természeteltük a mentát a kertben, eleinte aztán kivittem a piacra egy öllel, senki nem kérdezte, hogy miért vittem ki, nem vette senki. Most keresik, de nem adom el. A laskát én gyúrom, a reszeltet, tarhonyafélét is én csinálom. A búzáért én dolgoztam. A gazdáknak elmentem felhúzatni a búzát a padlásra, megforgattam. Kaptam három-négy vékát. Megőröltem, hogy ne bogarasodjon meg, mert lisztül jobban áll, többet áll. Ha elfogy, veszek mást.

A templomban szoktam imádkozni. Itthon is volt, hogy elővettem a könyvet [az imakönyvet], fele magyarul van írva, fele zsidóul, de mind zsidóul olvasok – magyarra fordított imakönyv izraéliták

számára, édesapám hozta Pestről, mert volt ott család, akivel jól volt, kapott két könyvet, és ezzel járt a templomba.

Volt és van eszemben, hogy megyek Izraelbe, de hiába megyek oda, mert lehet, hogy a két leányka [Béla gyermekei] fogadna, mert nem hiszem, hogy olyan vallásosak lennének, de a fia, az olyan vallásos, az már be se engedne jóformán. Olyan vallásos, akárhová mennek, senkitől el nem fogadnak még vizet sem. Mesélte a falumbeli nő, mert minden évben járnak ide nyaralni.